

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української та зарубіжної літератур

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Наталя Мельник

«___» _____ 2023 р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 2023 р.

БІБЛІЙНИЙ ІНТЕРТЕКСТ У ФІЛОСОФСЬКИХ ПОЕМАХ І. ФРАНКА
ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ПОЕМИ «МОЙСЕЙ» НА УРОКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Кваліфікаційна робота студентки
 групи ЗУФРМ-22 другого (магістерського) рівня
 спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська
 мова та література),
 додаткової спеціалізації – редагування освітніх
 видань

Васильченко Катерини Василівни

Керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Коломієць Н. Є.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ____ Кількість балів _____

Члени комісії

 (підпис) (прізвище та ініціали)

 (підпис) (прізвище та ініціали)

 (підпис) (прізвище та ініціали)

 (підпис) (прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Васильченко К. В. Біблійний інтертекст у філософських поемах І. Франка та особливості вивчення поеми «Мойсей» на уроках української літератури : рукопис. Кривий Ріг, 2023. 74 с.

Кваліфікаційна робота присвячена вивченню біблійного інтертексту філософських поем І. Франка «Мойсей» та «Смерть Каїна». Під час дослідження встановлено основні вияви біблійної інтертекстуальності, відзначено, що в аналізованих творах індивідуально-авторська інтерпретація біблійного матеріалу є текстотвірним фактором, що дозволив реалізувати міжкультурний діалог та спроектувати біблійні колізії на національний ґрунт. Крім того, у роботі осмислено специфіку застосування інтертекстуального аналізу на уроках української літератури в 10 класі (на матеріалі поеми І. Франка «Мойсей»).

Ключові слова: інтертекстуальність, філософські поеми, біблійний сюжет, біблійний образ, інтертекстуальний аналіз, урок української літератури.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Поняття «інтертекстуальність», «біблійний інтертекст» як літературознавча проблема.....	9
1.2. Філософські поеми «Мойсей» та «Смерть Каїна» І. Франка у рецепції літературної критики.....	17
Висновки до першого розділу.....	28
РОЗДІЛ 2. ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНЕ НАПОВНЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОЕМ І.ФРАНКА	30
2.1. Рецепція біблійних мотивів та образів у поемі «Смерть Каїна».....	30
2.2. Переосмислення легенди про вихід єврейського народу з єгипетського рабства та трансформація її на національний ґрунт у поемі «Мойсей».....	38
Висновки до другого розділу.....	45
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ПОЕМИ «МОЙСЕЙ» І. ФРАНКА В КОНТЕКСТІ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ	47
3.1. Методичні можливості застосування інтертекстуального аналізу на уроках української літератури.....	47
3.2. Практичне застосування інтертекстуального аналізу в процесі вивчення поеми «Мойсей» І. Франка.....	53
Висновки до третього розділу.....	61
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	67

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному літературознавстві значно розширився вектор вивчення художніх творів. Одним із пріоритетних напрямів осмислення став інтертекстуальний аналіз, що передбачає встановлення міжтекстових зв'язків, окреслення структурно-сміслових паралелей, аналіз нових смислових утворень тощо. На сучасному етапі інтертекстуальність активно увійшла в парадигму літературознавчого вивчення художніх творів.

У ХХІ столітті значний обсяг праць із літературознавства, лінгвокультурології, фольклористики та інших дисциплін мають зв'язок із теорією міжтекстуальних діалогів. Потреба вивчати твори української літератури у взаємовідносинах зі світовою та національною художньою традицією обумовила активність залучень інтертекстуального підходу. Інтертекстуальний аналіз художнього твору передбачає декодування взаємозв'язку внутрішньотекстових дискурсів. Маркерами міжтекстової взаємодії є: цитація, запозичення, алюзія (вагомим для розуміння інтертекстуальної концепції є мета звернень митців до інших творів); застосування різних семіотичних кодів (переважно аудіо-візуального конструкту, наприклад, ілюстрацій, обкладинок, посилань на музичний матеріал, що може слугувати супроводом при читанні тощо); розширення змісту творів за рахунок апеляції до інших текстів у заголовках, епіграфах, коментарях, епілогах тощо.

Дослідження інтертекстуального простору творів класичної української літератури дозволяє розкрити специфіку міжтекстової взаємодії, увиразнити художньо-естетичні пріоритети митців.

Естетичні погляди І. Франка формувалися в результаті критичної переробки та творчого засвоєння духовно-моральних цінностей, художніх і естетичних понять і уявлень попередніх епох. Інтертекстуальні включення у творах митця є своєрідним засобом апеляції до біблійних мотивів та образів, набуття ними новочасних семантичних форм. Для письменника характерне

прагнення проникнути в суть життєвих явищ, схильність до філософсько-концептуального бачення світу. Митець активно використовував духовні надбання світової культури, щоб крізь призму загальнолюдського глибше й повніше осягнути проблеми національного розвитку. Звертаючися до досвіду Біблії, І. Франко прагнув розкрити вагомі питання тогочасної дійсності, вони ж залишаються актуальними й нині.

Ситуація в Україні другої половини ХІХ століття була доволі складною: соціальні, ідеологічні, культурні перепони гальмували розвій літературно-художніх процесів та негативно відбивалися на духовному житті. Роз'єднаність земель, що перебували під пресінгом Австро-Угорської монархії та Російської імперії, виступала однією з основних перешкод на шляху до повноцінного становлення та об'єднання нації. Відсутність можливості вільно користуватися українською мовою, розкривати вагомі проблеми доби у творах художньої літератури – це чинники, що пояснюють звернення митців до біблійного матеріалу. Як зазначає В. Антофійчук, художнім версіям цього періоду притаманне неодноразове звернення до тих мотивів новозаповітних історій, що переважно обумовлюють трагічний підтекст [3, с. 184].

Вагомий загальнолюдський зміст несуть такі твори І. Франка як «Мойсей» та «Смерть Каїна». Естетико-філософський зміст цих поем включає питання сенсу існування людини, протистояння добра та зла, безпорядку й гармонії, відступництва та відданості тощо. У цих творах письменнику вдалося завдяки розвиненій уяві, сформованому історичному баченню, досконалій художній майстерності поетично осмислити старозавітні матеріали, що не втрачають своєї популярності протягом століть. Звернення до відтворення біблійних мотивів та образів дозволило митцеві здійснити глибоке вивчення вагомих питань епохи, проблем, що були нагальними для українців. Ці поеми характеризуються універсальністю художнього мислення, серйозними мистецькими узагальненнями, дослідженням вагомих життєвих конфліктів.

Як стверджує А. Понасенко, вивчення «адаптації біблійного канону» [54, с. 70] у творах певних митців, визначення особливостей письменницької

інтерпретації вічних мотивів й образів (прототекстом яких є Біблія), осмислення рівня запозичень є вагомими питаннями сучасної літературознавчої науки. Особливості функціонування біблійних мотивів та образів викликають значну зацікавленість стосовно можливостей встановлення міжтекстового діалогу в художньому творі. Уважаємо, що вивчення цього питання допоможе глибше осмислити творчий феномен І. Франка.

Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити інтертекстуальні зв'язки, з'ясувати сферу функціонування біблійного матеріалу і засоби його художньої реалізації у творах «Смерть Каїна» та «Мойсей» І. Франка та з'ясувати особливості вивчення поеми «Мойсей» в контексті інтертекстуальності на уроках української літератури.

Відповідно до мети визначено такі основні **завдання**:

- висвітлити теоретичні основи дослідження (особливості осмислення літературознавчої проблеми «інтертекстуальність», «біблійний інтертекст» та подати огляд науково-критичних праць, які стосуються теми функціонування біблійних мотивів та образів у поемах «Смерть Каїна» та «Мойсей»);

- виявити біблійні мотиви та образи в художній тканині творів І. Франка, встановити міжтекстові зв'язки, окреслити моделі інтертекстуальності та специфіку апеляції до універсуму;

- визначити специфіку форм художнього засвоєння біблійного тексту в поемах;

- розкрити особливості застосування інтертекстуального аналізу на уроках української літератури та з'ясувати методичні можливості практичного застосування інтертекстуального аналізу в процесі вивчення поеми «Мойсей»;

- синтезувати наслідки дослідження в загальних висновках.

Об'єктом дослідження є філософські поеми «Мойсей» та «Смерть Каїна» І. Франка та процес вивчення творчості митця на уроках української літератури в 10 класі.

Предметом дослідження є біблійні мотиви, сюжети, образи топоніми в поемах «Мойсей» та «Смерть Каїна» І. Франка та особливості застосування інтертекстуального аналізу в процесі вивчення поеми «Мойсей».

Основні методи дослідження:

- 1) теоретичний аналіз (опрацювання визначальних теоретико-літературних понять, що дозволяють розкрити феномен інтертекстуальності);
- 2) теоретичний синтез (узагальнення теоретичних положень про вивчення досліджуваних поем у науковій думці вітчизняних літературознавців);
- 3) описовий метод (вивчення та опис специфіки художніх форм, що розкривають індивідуально-авторську інтерпретацію біблійного тексту в поемах);
- 4) інтертекстуальний аналіз (встановлення різних рівнів зв'язків між досліджуваними творами І. Франка та біблійними текстами, поемою Дж. Байрона «Каїн»).

Теоретична значущість наукової роботи полягає в системному аналізі проблеми біблійного інтертексту філософських поем І. Франка «Мойсей» та «Смерть Каїна».

Практичне значення магістерської роботи: отримані результати дослідження можуть бути використані вчителями для підготовки до уроків, позакласних заходів або факультативів із української літератури; викладачами та студентами під час опрацювання курсу «Історія української літератури», у науково-дослідницькій роботі студентів філологічних спеціальностей у процесі інтертекстуального аналізу творів.

Результати проведеного наукового дослідження **апробовано** у вигляді доповіді на II Міжнародній студентській науковій конференції (28 квітня 2023 р., м. Чернігів), тема: «Авторська інтерпретація біблійного матеріалу в поемах І. Франка “Мойсей”, “Смерть Каїна”».

Із теми дослідження є публікація:

Васильченко К. Авторська інтерпретація біблійного матеріалу в поемах І. Франка «Мойсей», «Смерть Каїна». *Міждисциплінарні наукові дослідження*

та перспективи їх розвитку : матеріали II Міжнародної студентської наукової конференції, 28 квітня 2023 р. м. Чернігів, Вінниця: ГО «Європейська наукова платформа», 2023. С. 223-225. URL: <https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/issue/view/inter-28.04.2023/30>

Структура роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, супроводжуваних висновками, загальних висновків, списку використаної літератури, який нараховує 86 позицій. Повний обсяг наукової роботи – 74 сторінки, з яких 66 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття «інтертекстуальність», «біблійний інтертекст» як літературознавча проблема

Поняття «інтертекстуальність», «біблійний інтертекст» на сучасному етапі активно увійшли в науковий вжиток. Складність та різновекторність цих термінів обумовила формування різних підходів та тлумачень. Ці явища можна розглядати в широкому полі компаративних, герменевтичних студій, оскільки вивчення міжтекстової взаємодії передбачає проведення порівняльних студій, визначення перетину текстових площин, осмислення специфіки моделювання твору як тексту в тексті тощо. У дослідженнях структуралістів та постструктуралістів реалізовано завдання вивчити межі тексту, вказано на їх нечіткість, адже кожен художній твір існує в певному соціокультурному контексті, відбиває різні коди та знаки тощо.

Витоки теорії інтертекстуальності сягають середини минулого століття. Спосіб вивчення твору як знакової системи, в межах якої можлива взаємодія різних текстів, кодів Ю. Крістева назвала терміном «інтертекстуальність». Дослідниця розглядала текст як «мозаїку цитацій», що увібрав та модифікував на різних рівнях складові інших текстів [85, с. 102]. Вона зауважила, що інтертекстуальністю можна вважати «текстуальну інтеракцію» [85, с. 443], яка притаманна окремому тексту, є його питомою ознакою. Для літературознавця, який ставить за мету декодувати художню тканину твору, інтертекстуальність – це поняття на позначення підходу, який застосовується для «прочитання» (використання) новим твором іншого тексту, способу залучення літературного матеріалу [85, с. 443].

Д. Кузьменко окреслив основні позиції науковців щодо трактування поняття «інтертекстуальність»:

- ознака всього художнього процесу, що притаманна різним видам мистецтва у різні історичні періоди (погляд на текст як явище, що містить певні цитати, культурні коди, ідіоми тощо);

- ознака постмодерного культурного процесу;

- специфічна властивість поетики постмодерну;

- підхід до аналізу художнього твору;

- взаємодія у межах одного твору двох і більше текстів;

- специфічна побудова твору, коли вагому роль відіграють цитати та ремінісценції [38].

С. Журба стверджує, що інтертекстуальність як специфічна ознака твору вказує на певну діалогічність, що обумовлена різнорівневими зв'язками з іншими текстами. Виокремлення інтертекстуальних зв'язків у творі обумовлено настановою митця на його усвідомлення шляхом «алюзії, ремінісценції, невловимих цитат, маскування тощо» [28, с. 54].

На думку Л. Скорини, формування інтертекстуального простору обумовлюють наступні фактори:

- традиційні чинники, якими можуть виступати художній канон, провідні літературні тенденції доби, індивідуальний авторський стиль тощо);

- конкретно-історичні явища (літературні дискусії різних часів, ідеологічні догми, соціокультурна ситуація тощо) [65, с. 639].

Дослідниця акцентувала увагу на відсутності єдиної системи понять у царині інтертекстології. Вона зауважила, що трактування певних дефініцій змінюється залежно від естетико-літературних поглядів літературознавців. Л. Скорина доволі детально схарактеризувала різновиди міжтекстових відношень, увиразнила типи зв'язків.

Згідно з її концепцією інтертекстуальність – здатність творів літератури до взаємовпливу та взаємодії. На *Рис. 1.1.* схематично увиразнено ці особливості [65, с. 638].

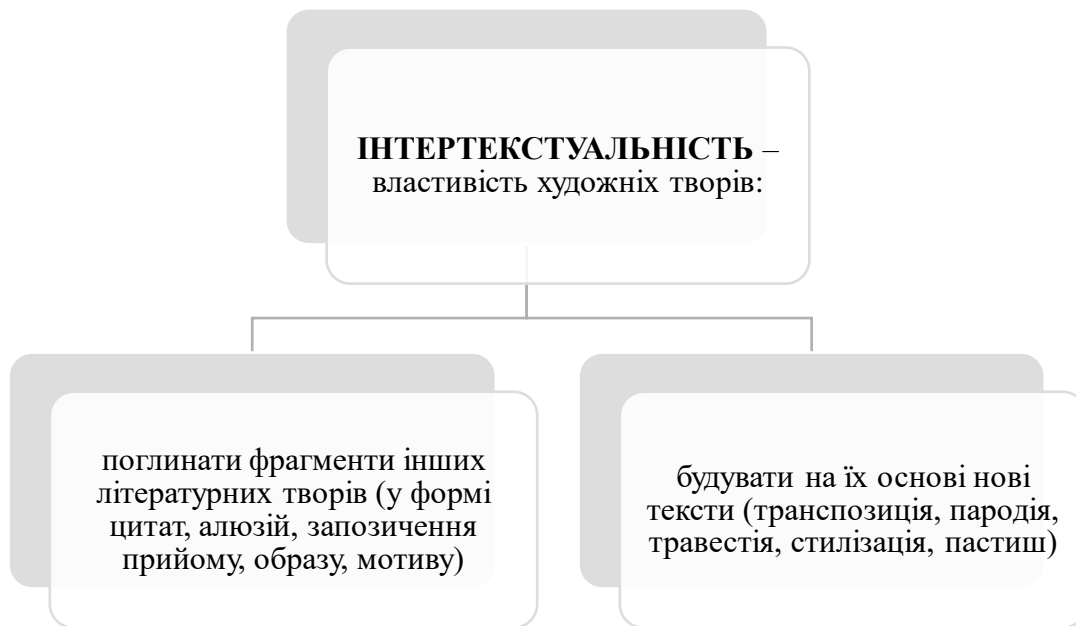

Рис. 1.1. Прояви інтертекстуальності (за Л. Скориною)

Тоді як «інтертекст – інформаційна (текстова) реальність», яка утворюється в результаті художнього «діалогу» митці, взаємовпливу творів, що є репрезентантами різних культурних традицій та історичних часів [65, с. 638].

На *Рис. 1.2.* представлено рівні інтертексту [65, с. 638–639].

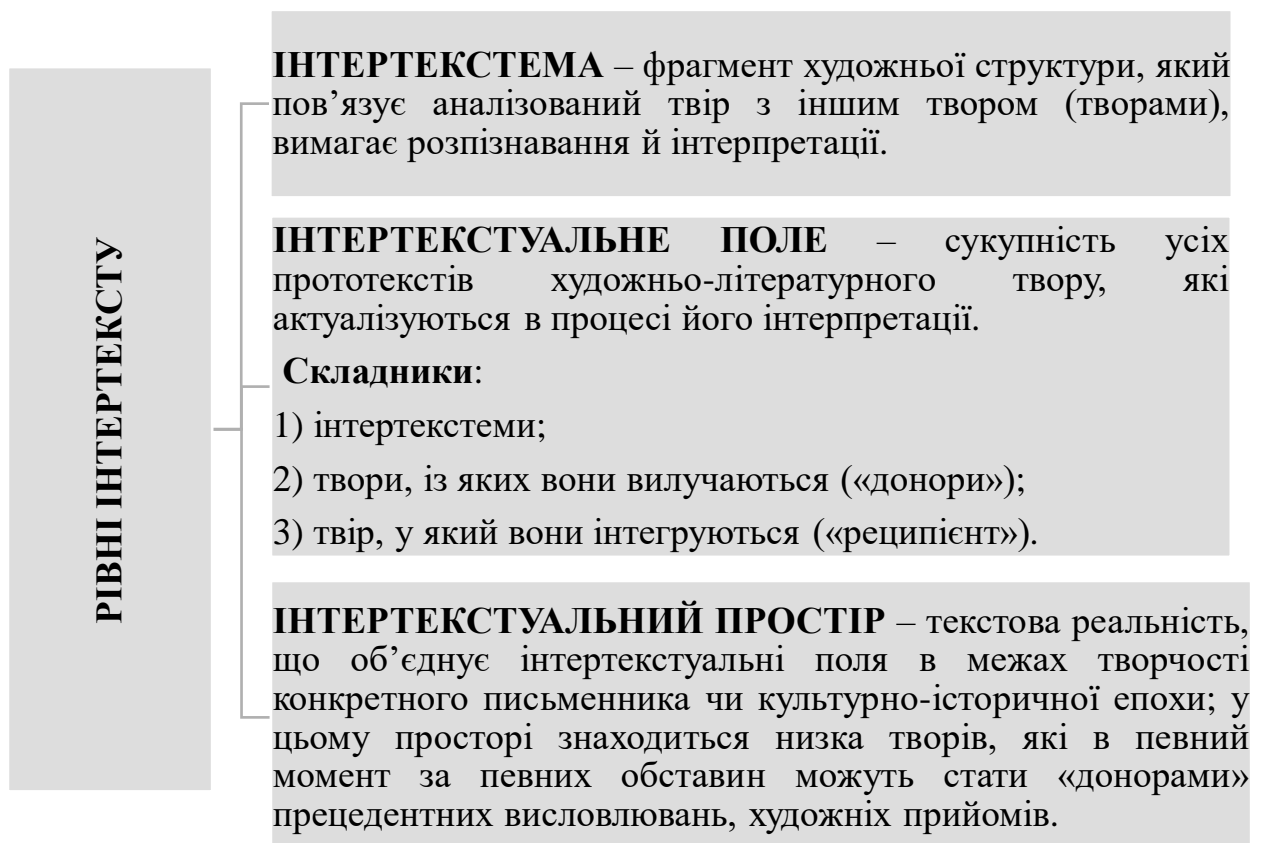

Рис. 1.2. Рівні інтертексту (за Л. Скориною)

Усі означені вченою дефініції доводять, що при інтертекстуальному аналізі йдеться про взаємодію текстів у межах одного твору (коли вони формують між собою зв'язки як метатекст та прототекст); їх діалогічність, що формує нові змістові площини.

Дослідники також відзначають кореляцію проблем інтермедіальності та інтертекстуальності, апелюючи до спорідненості різних видів мистецтв (наприклад, музики, літератури, живопису, кіно тощо) та розкриваючи різні шляхи засвоєння та взаємовпливу. Зокрема, В. Просалова з'ясувала специфіку цих процесів, дослідила можливості міжвидової взаємодії мистецтв (*Рис. 1.3.*) [58, с. 107].

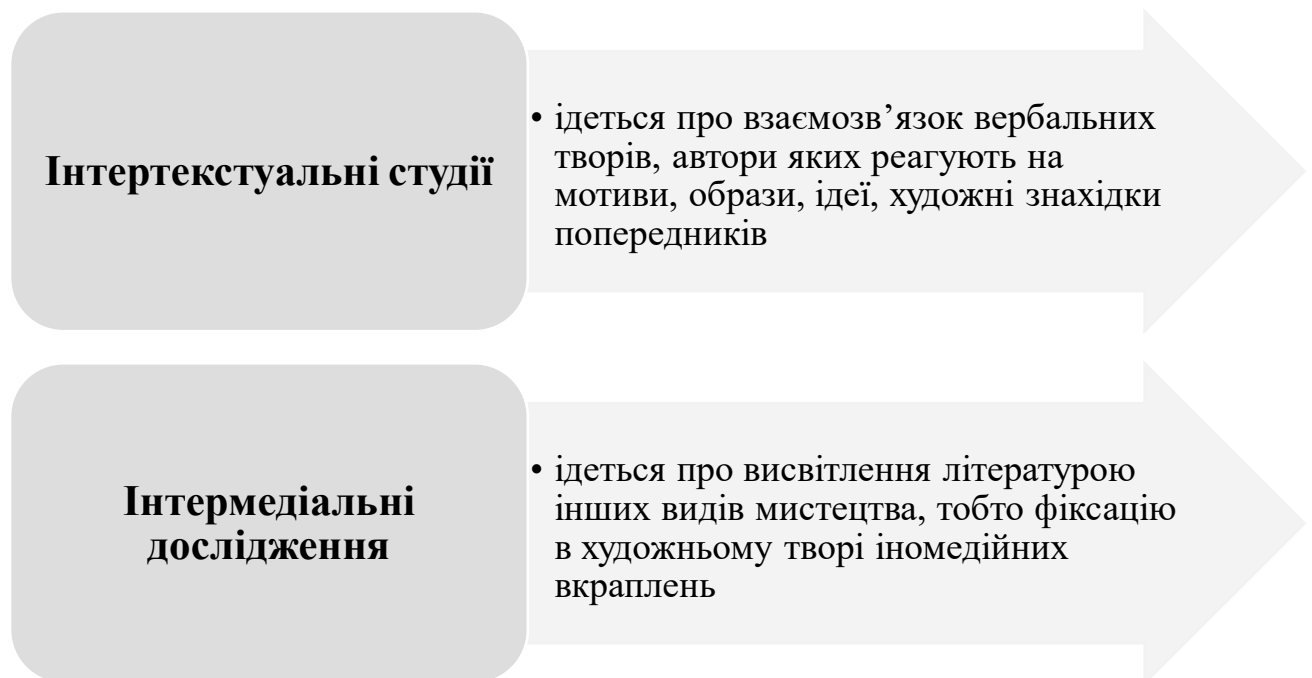

Рис.1.3. Проблема синтезу мистецтв у інтермедіальних та інтертекстуальних дослідженнях (за В. Просаловою)

При дослідженні феномену інтертекстуальності вагоме місце посідає осмислення прецедентного тексту, оскільки ці феномени виступають інтертекстовими елементами та набувають увиразнення у творах-приймачах завдяки введенню інтертекстових покликань [9, с.13]. На творах релігійного змісту базується релігійна прецедентність.

Значна частина науковців звертає увагу на феномен сакрального тексту Біблії. Н. Фрай наполягає на думці, що Біблія є кодом буття, кодом мистецтва та літератури зокрема [83, с. 164].

Змістовні зрушення в громадській свідомості, бажання віднайти духовні опори та нові морально-ціннісні системи координат, посилення інтересу до релігії в українському суспільстві останньої третини ХІХ – початку ХХ століття визначили актуалізацію біблійного контексту, елементи якого інтенсивно інсталювалися в художні твори. У зв'язку з цим дослідження проблеми впливу християнської культурної спадщини на художній світ творів зазначеного періоду набуває вагомого значення.

І. Бетко підкреслює, що означений період у художньому осмисленні Біблії українською літературою був доволі активним, позначений виразними індивідуально-творчими підходами до потрактування різними митцями [10, с. 66]. Дослідниця вважає, що знання письменниками тексту Біблії сприяло кращому розумінню та вираженню конкретно-історичного, національного в повному спектрі драматизму [10, с. 68].

Біблія, як важливе джерело духовності, мала неабиякий вплив на розвиток української літератури в різні культурно-історичні епохи. У працях сучасних літературознавців досліджено специфіку діалогів, що утворилися між біблійними текстами та національною літературою в різні періоди її розвитку. Науковці намагаються на конкретних літературних прикладах продемонструвати різні форми і способи трансформації біблійних текстів, розкрити специфіку їх актуалізації. Уважаємо, що аналіз цих літературно-критичних розвідок дозволить нам сформувати картину українського літературного процесу з погляду рецепції біблійного матеріалу та увиразнити множинність змістового наповнення, розширивши уявлення про відповідний інтертекстуальний простір.

Твори давньої літератури перебували під впливом релігійних текстів. О. Мишанич розглянув специфіку рецепції канонічного матеріалу в художньому процесі цього періоду. Він указав на активну присутність Біблійних текстів у

художній традиції періоду давньої літератури від XI до XVIII століття, пояснюючи цей факт тим, що саме Книга книг була біля витоків національної літератури та постійно супроводжувала її в розвитку. У давній українській літературі сформувався погляд на Біблію не тільки як на провідний релігійний твір християнства, а як на видатний текст світової культури, що наповнений віковою мудрістю. Тому митці різних часів зверталися до переосмислення мотивів, сюжетів, ідейного наповнення, образів, апелювали до цього джерела як до вагомого прототексту [42, с. 13].

Досліджуючи корелятивно-типологічні паралелі сакральних наративів та поетичного доробку Т. Шевченка, О. Бігун звернув увагу на те, що для значного масиву творів художньої літератури Біблія виступає пратекстом, несучи постійний заряд морально-етичних домінант. Дослідник зауважив, що особливо яскравою тенденція запозичення та осмислення біблійних сюжетів і мотивів була в період романтизму. Митці цієї епохи ставилися до творчості як прояву духовної сутності та провідної мети життя, сприймали мистецтво як вияв божественного начала [11, с. 3].

Специфіку переосмислення біблійних ідей, тем, сюжетів, образів у творах митців XX століття дослідив В. Антофійчук. Науковець зазначив, що провідною тенденцією серед творів української літератури XX століття, які звертаються до євангельського сюжетного та образного матеріалу, є залучення фактажу, який дозволяє розкрити та художньо продемонструвати трагічний підтекст біблійних розповідей [3, с. 73]. А біблійні історії, що набули нового звучання у творах українських митців, порушують проблеми, надзвичайно вагомі для певного культурно-історичного періоду національного буття. На його думку, багатопланова універсальність духовного наповнення євангельських образів дозволяє шляхом їх введення в канву літературних текстів шукати відповіді на болючі питання різних епох, моделювати художню картину світу творів, спираючись на виняткову модель. Це дає можливість простежити активність та продуктивність залучення біблійного образного матеріалу в різних національних літературах [3, с. 58].

Слід відзначити, що В. Антофійчук вказав також на різноманітні форми та способи опрацювання євангельського матеріалу у творах літератури, див. *Рис. 1.4.* [3, с. 83].

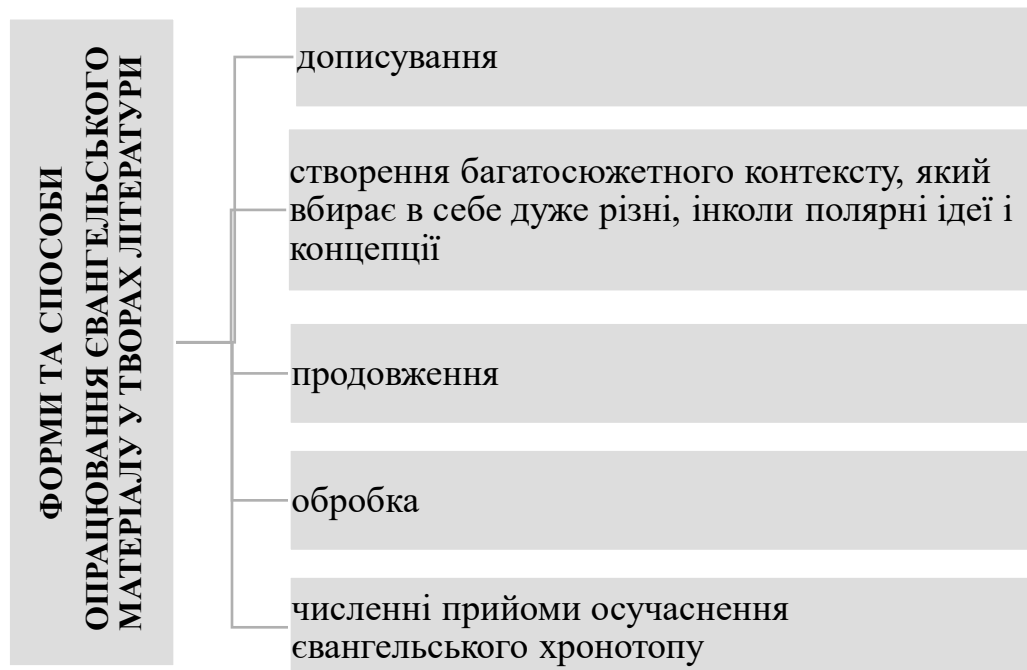

Рис. 1.4. Форми та способи опрацювання євангельського матеріалу у творах літератури

А. Понасенко вдалося простежити особливості художньої трансформації біблійного матеріалу, зокрема історії про Каїна та Авеля, у творчості представників різних історико-літературних періодів і естетико-поетологічних парадигм. Варіанти переосмислення цієї біблійної легенди знаходять своє відображення в текстах зарубіжної та вітчизняної літератури.

Дослідник, вивчив значний масив літературних джерел, у яких наявна інтерпретація образу Каїна. Він стверджував, що «Божественна комедія» А. Данте засвідчила перші спроби звернення до образу Каїна. «Каїна» – одне з кіл пекла, що зображені у цьому творі. Ця назва стала символом каяття та покути за здійснене гріхопадіння, спокутувати яке мають усі нащадки братовбивці. Інше змістове наповнення, а відповідно й трактування цього образу, має містерія «Каїн» Дж. Байрона, де головний персонаж передусім постає як шукач знань (перенесення акценту з традиційного зображення). Саме знання осмислено митцем як дороговказ на шляху до омріяного щастя людства. Ліричний суб'єкт вірша «Авель та Каїн» Ш. Бодлера зі збірки «Квіти зла» бачить суспільство, що

розподілилися на два протилежні табори. Один із них наповнюють нащадки роду Каїна. Вони протистоять як Дияволу, так і Богу, а бунтарство та заперечення догм, на думку французького поета, стверджує міць і силу людських душ [54, с. 72].

Також автор вибудував парадигму звернень до образу Каїна в українській літературі кінця XIX – XX століть. Наведемо деякі з цих творів на *Рис. 1.5*.

Рис. 1.5. Звернення до образу Каїна в українській літературі кінця XIX – XX століть

О. Переломова окреслила джерела інтертекстуальності національного художнього дискурсу, звернула увагу функції інтертексту, міжтекстову взаємодію творів літератури та Біблії шляхом поклинання в заголовках та епіграфах до Святого письма. Щодо інтертекстуального прочитання поеми І. Франка «Мойсей», дослідниця відзначила іменну алюзію, яка вже на етапі знайомства з назвою твору викликає певні асоціації та формує уявлення в читача про авторську концепцію відображення дійсності. Використання імені біблійного походження для ліричного суб'єкта поеми впливає і на сприйняття та розуміння сюжетних вузлів твору. Встановлення міжтекстових діалогів є

вагомою складовою самовираження письменника. На думку О. Переломової, у творі «Мойсей» І. Франка передусім варто говорити про конструктивну міжтекстову взаємодію, коли ім'я героя є тим концептом, що синтезує різні складові змістової та композиційної структур новотвору. За таких умов відбувається активізація апелятивної, фактичної, емоційно-експресивної функцій інтертексту [51, с. 117].

Отже, більшість дослідників порушеної проблеми сходяться на тому, що біблійні теми митці розробляють у безпосередньому зв'язку з болючими проблемами сучасного суспільства, а використання біблійно-християнських мотивів та образів дає змогу провести глибоке дослідження епохи, увиразнити авторську концепцію дійсності.

1.2. Філософські поеми «Мойсей» та «Смерть Каїна» І. Франка у рецепції літературної критики

Історії франкознавства вже більше століття. За цей час накопичено значний обсяг високовартісних наукових розвідок про колосальну спадщину письменника. Л. Водяна відзначає, що нині вивчення творчого доробку митця як національного художнього феномена визначається як окрема наукова галузь літературознавчого спрямування. При цьому крос-культурний та міждисциплінарний підходи на сучасному етапі видаються найбільш перспективними та продуктивними при осмисленні художньої спадщини письменника. Вона вказала на різновекторність діяльності І. Франка, який як учений розкрив найбільш знакові факти своєї доби, а як митець художньо типізував, узагальнив, проаналізував та індивідуалізував у відтворених ситуаціях, зображених художніх образах тощо [16, с. 374].

Дослідниками встановлено, що творчий доробок І. Франка позначений мистецько-естетичними шуканнями, широтою тематичного та жанрового діапазону творів, багатством виражальних засобів. Творче надбання митця має своєрідну структуру, наповнену символічними образами, знаками та кодами.

Його художня та теоретична спадщина – результат дослідження й осмислення найважливіших подій історичного минулого, сучасності та творчих здобутків різних народів світу.

Творчі пошуки цього митця є віддзеркаленням складного художнього процесу другої половини XIX століття, пов'язані з певними тенденціями в літературі того часу: пошуком нових форм виразності, синтезом філософії, релігії та літератури. Як зауважує В. Антофійчук, розвій національної літератури кінця XIX-XX століть відбувався шляхом синтезу різних тенденцій, що знайшло вираження у загальній художній картині, де наявне поєднання проявів гуманізму та демонізму, людиноненависництва, трагічного та гармонійного, високих духовних підйомів та безпринципності тощо. Збагачення плану вираження та плану змісту в літературі дослідник трактує як один із провідних факторів духовного розвитку українського народу. Зважаючи на складні, почасти драматичні соціокультурні умови, апеляцію українських митців до духовних універсумів Святого письма вчений тлумачить як абсолютно виважену, продиктовану часом, логічну необхідність. Сутність такого підходу він розглядав як основу допомоги в збереженні пульсації національної душі народу [3, с. 8].

Ще сучасні автору літературні критики та письменники намагалися оцінити його творчу спадщину філософського звучання, до якої належать і аналізовані нами поеми. Е. Ожешко вказувала на те, що в українську літературу саме І. Франкові вдалося наповнити філософічними концепціями та образами подібного спрямування. Одним із перших на поетичну творчість митця відгукнувся А. Крушельницький. Він відмітив філософсько-ліричну направленість доробку автора [72, с. 107].

С. Єфремов у «Історії українського письменства» вдавався до порівняння місії митця та біблійного пророка, життя якого осмислено в одній із філософських поем письменника. Літературний критик писав, що І. Франкові, як і біблійному провіднику Мойсею, якому не судилося увійти до омріяної землі та довелося впасти на її порозі, припало бути духовним лідером, національним

ватажком рідного народу [26, с. 494–495]. Удаючись до порівняння постаті митця та народного ватажка Мойсея, дослідник ґрунтовно не проаналізував художній світ поеми. Даючи характеристику творчості письменника, він наголошував, що поеми митця містять безліч прикладів духовного оновлення, переродження особистості. Причому трансформації мають переважно внутрішній характер, стосуються закостенілих у буденщині, згрубілих від життєвих випробувань щиролюдських почуттів [26, с. 492]. Можемо припустити, що це висловлювання стосується як поеми «Мойсей», так і твору «Смерть Каїна».

М. Зеров у літературно-критичній розвідці «Франко-поет» порушив проблему самотності творчої манери письменника. Досліднику імпонують оптимістичні настрої ліро-епосу митця, його впевненість у можливостях змін, духовній потенції людини, що з особливою силою звучать у рядках поеми «Мойсей». Останню поему письменника літературознавець уважав грандіозним увінчанням життєвої справи генія нації, його творчою перемогою [31, с. 469]. У майстерному відтворенні напруженої атмосфери доби, проникненні в процеси подолання внутрішніх конфліктів особистості, зображенні можливостей піднесення людини над складними життєвими обставинами, на думку дослідника, полягає геній митця [31, с. 468].

У працях першої половини ХХ століття, присвячених осмисленню творчого доробку письменника, акцент зроблено передусім на життєвому подвигіві митця, подано загальну характеристику його художньої спадщини. Ґрунтовного аналізу філософських поем автора дослідниками зроблено не було, на творчому діалозі творів письменника з надбаннями попередніх епох не акцентувалося.

У другій половині ХХ століття з'являються наукові праці, у яких літературознавці намагаються дослідити своєрідність інтерпретації біблійних мотивів у поемах письменника, особливості поетики цих творів, їх образну систему. Д. Донцов у статті «Мойсей» І. Франка» вказав на позачасові виклики проблем, порушених у творі. На думку дослідника, провідним смислом цієї поеми є думка про те, що вільну землю здатне помітити та поцінувати лише

покоління людей, які будуть розкуті духом. Це має бути покоління, що віддалиться від гріховності та слабкостей попередників, відокремиться від духовної сліпоти та виснаженості [24, с. 85].

Дослідник відзначив міжтекстовий діалог цього твору з Біблією, зауваживши, що автор при розробці сюжету послуговувався матеріалами Книги книг, яка містить достатньо інформації, що стосується тем провідників та керманців, життя народу, національного поневолення та звільнення тощо. Також він подає роз'яснення щодо поглядів митця на проблеми митарств нації та можливостей здобуття волі. Сутність свободи літературознавець пов'язує не з фізичним виходом із рабської покори (проводить паралель із втечею євреїв з Єгипту), а з духовним відчуттям незалежності, існуванням можливостей свідомо обирати свій шлях, відсутністю будь-яких принижень, рабської покори духу. Можливість досягнення такого стану є в людини, яка не сприймає неволю та понад усе цінує самостійність, яка ніколи не сумуватиме за ситими рабськими часами, а попри всі страждання виборюватиме собі омріяне життя. Тільки та нація буде вільною, яка не боїться рухатися до своєї мети, яку не лякають перепони та можлива небезпека [24, с.87].

Аналізуючи поему, літературознавець поглиблює уявлення про тогочасний культурний контекст. Зокрема, він стверджує, що доктрини, які існували в ХІХ столітті отруювали кілька поколінь українців. У цьому трагедія не лише автора поеми, а й багатьох прогресивних людей доби. Суть душевних драм демократично мислячих особистостей зводилася до внутрішнього роздвоєння, вагань, розчарувань, а іноді й зневіри. Дослідник вдається до відсилання до тексту Біблії, за яким саме плоди з дерева пізнання підштовхнули людський рід до гріхопадіння, яке покликало за собою позбавлення райського життя [25, с. 79].

О. Білецький стверджував, що поему «Мойсей» можна розглядати як підсумковий твір митця, художню настанову рідному народові, зміст якого дозволяє інтенсифікувати історичне мислення читачів. А широке поле питань, порушених у поемі, вказує на глибину світогляду митця [12].

А. Каспрук у монографії, присвяченій філософським поемам І. Франка, зауважив, що ідейний зміст твору «Мойсей» увиразнює не лише понадчасові проблеми загальнолюдського звучання. Він вказав на те, що в цьому багатоплановому філософському творі осмислення теми виступає своєрідним філософсько-політичним засобом впливу на думки читачів [35, с. 76].

Дослідник розкрив історію написання твору, зазначивши, що на висвітлення теми вплинула мандрівка автора до Італії в 1905 році, де митця вразила статуя Мойсея Мікеланджело, що розташована в Римі. Разом із тим науковець вказує на індивідуально-авторське трактування образу пророка українським письменником, оригінальність підходу до його зображення. На думку А. Каспрука, митець ознайомився зі значним обсягом легенд біблійного походження про пророка, переосмислив їх та надав цьому вічному образу нового звучання. Завдяки цьому образ Мойсея наблизився до розуміння сучасників, а звучання його ідей розкрило перспективи нації та особливості світобачення митця [35, с. 158].

Юрій Шерех у статті «Другий “Заповіт” української літератури», вказав на здобутки франкознавців-попередників у осмисленні питання витоків зацікавлення автора біблійним образом. Він відзначив, що літературознавці вивчали це питання у двох напрямках:

- досліджували твори світової літератури, відшукуючи прототипа образу Мойсея;

- з'ясовували джерела впливу на зацікавлення постаттю пророка [80, с. 79].

Критик акцентував на самобутності трактування теми та підсумував, що поема митця є наскрізно оригінальним твором, ключі для розуміння якого не слід розшукувати поза його межами. Дослідник розвінчав необґрунтовані твердження радянських літературознавців про те, що революційні події 1905 р. були імпульсом до написання цього твору.

У літературознавстві кінця ХХ століття порушувалося питання міжтекстового діалогу філософських поем митця та біблійних текстів. Дослідники вказували на біблійні образи, трансформацію біблійних мотивів у

творах митця. Зокрема, Н. Забужко відзначала, що на національному матеріалі (культурних, психологічних, історичних засадах) художньо опрацював та осмислив біблійну тему класик, спрямовуючи авторські проєкції на сучасність [29, с. 22].

Особливості образної системи філософських поем автора розкрив Я. Поліщук. Він зазначав, що образи Мойсея, Каїна, Івана Вишенського є складними, психологічно неоднозначними типами [55, с. 138]. Дослідник писав, що на художньо-образній структурі поеми «Мойсей» відбилося завершення естетичних пошуків митця. Художня концепція твору увібрала в себе соціальні, гуманістичні, літературні, філософські, ідейні погляди мислителя. Вона являє собою синтезовану картину, у якій відбилися як закони світоустрою, так і доля окремої особистості [54, с. 7].

Науковець розкрив історичну, психологічну, символічну та національну складові літературної самобутності та художньої цінності цього твору. Щодо національного чинника дослідник відзначав зрілість та конструктивність погляду на суспільство через осмислення проблеми народу та особистості. Подібний підхід дозволив авторові знаходити істину, увиразнювати провідну тенденцію в індивідуальних її проявах.

Дослідник підкреслив критичність націоналізму письменника та врівноваженість його прояву в поемі «Мойсей». На його думку, цей твір стоїть вище від усіх попередніх захоплень митця, а саме:

- ранніх ідеалістичних уподобань та поглядів на спільність національних зацікавлень;
- пізніх крайніх проявів резигнації («не люблю русинів»);
- демонстрацій певних комплексів (наприклад, у статті «Поет зради») [54, с. 8].

У творі «Мойсей», за словами Я. Поліщука узагальнений образ нації не є ідеальним. Це змінна, рухлива, наповнена реальність [54, с. 8].

Т. Гундорова зазначає, що художній світ поеми «Мойсей» доволі глибоко досліджений науковцями, і у вітчизняному літературознавстві домінують дві тенденції розгляду:

1) із точки зору співставлення світоглядних позицій гебреїв та Мойсея, осмислення специфіки художнього вираження цієї романтичної ідеї;

2) із позиції моральних та повчальних аспектів прологу до твору [19, с. 305].

Вона відзначає, що подібні ракурси трактування звужують семантичний простір поеми, оскільки максимальний вплив на читача / читачку має індивідуальна міфологія, з якою ми знайомимося на сторінках твору. Провідні модуси вираження змістового плану твору, що наведені дослідницею, узагальнюємо в *Рис. 1.6.*

Рис. 1.6. Провідні модуси вираження змістового плану поеми «Мойсей» (за Т. Гундоровою) [19, с. 306]

Дослідниця також окреслила проблематику твору «Смерть Каїна», вказала на літературні паралелі, зауважила, що автором порушені питання гуманізму та людяності. Поему вона розглядає як своєрідне продовження осмислення теми, яку підняв англійський поет Дж. Байрон у творі «Каїн»: зображення духовно-моральної атмосфери нового часу, сутність якої полягає у прагненні мислячих

людей до знань та правди. Дослідниця відмітила відхід митця від безумовного трактування героя як романтично-індивідуалізованої особистості [19, с. 303].

У аспекті інтермедіальних зв'язків Т. Гундорова розкрила зміни в підходах до відтворення біблійного змісту та інтерпретації універсальних категорій англійським та українським митцями, що обумовлені викликами доби (Рис. 1.7.).

Рис. 1.7. Відмінність у підходах до трактування біблійного змісту у творі «Каїн» Дж. Байрона та поемі «Смерть Каїна» І. Франка [19, с. 303]

М. Зубрицька щодо дослідження поеми «Мойсей» у вітчизняному літературознавстві писала, що специфічна архітектоніка твору обумовила значну кількість інтерпретацій. Множинність змістової структури тексту вплинула на різновекторність досліджень та відсутність одного «вірного» підходу до потрактування поеми. Різноманітність порушених питань дозволило літературознавцям осмислювати різні змістові лінії твору, простежувати особливості їх перетину. Серед найбільш аналізованих дослідниця виокремлює такі:

- людина і суспільство;
- діяльність митця та стосунки з галицькою інтелігенцією;
- художній підсумок автора [33, с. 27].

На думку дослідниці, на сучасному етапі всі попередні інтерпретації твору не повинні піддаватися сумнівам, критикуватися або заперечуватися. Таку позицію вона пояснює тим, що всі наявні трактовки – це встановлення діалогу з письменником, а сутність та естетичні модуси цього спілкування обумовлені духом часу. Тому на кожен спробу осмислення художніх особливостей тексту маємо дивитися як на певний період життя твору.

Нині ж тематика твору є надзвичайно актуальною, а перспективи його вивчення тільки зростають із появою нових шляхів аналізу. М. Зубрицька висловлює переконання в тому, що в майбутньому діалог із текстом твору продовжиться та набуде нових граней. Неперервність цього процесу обумовлена відкритістю його структури, адже розкриваються питання сенсу життя людини, її призначення, взаємостосунків особистості зі світом, ставлення до Бога та самооцінки [33, с. 27].

Е. Соловей вказала на особливості взаємовпливів, широке поле міжтекстового діалогу, що утворюється між філософськими поемами автора та великим пластом художньої літератури попереднього періоду. Значну увагу дослідниця приділила окресленню генетичних зв'язків, які можна простежити в межах національної літературної традиції. За її словами, ці контакти передусім встановлюються з творами давньої української літератури та усної народної творчості. Характер названих зв'язків визначено як синтезуючий [68, с. 108].

А. Скоць торкнувся питання трактування образу Мойсея в однойменній поемі. Він зазначив, що в цьому над часовому образі сконцентровано величну ідею відродження української державності. А сам образ пророка дослідник охарактеризував як вічний образ-символ [66, с. 70]. Науковець дослідив звернення митців до інтерпретації цього образу в українській літературі дофранківського періоду та навів таку парадигму: давні апокрифи; твори К. Турівського; літопис С. Величка; твори Г. Сковороди [66, с. 230]. Дослідник акцентує на тому, що типологічні зіставлення цих текстів із твором І. Франка дозволяють стверджувати, що митець застосував оригінальний підхід до зображення цього образу. Постать пророка, на думку науковця, втілює спосіб

мислення, інтелекту народу, його потенції та ентузіазму, потягу до незалежності і одночасно сумнівів щодо можливостей реалізації поставленої мети. Це своєрідне відображення високості духа і певних падінь українців, вираження віри у геній свого народу, переконаність у можливості реалізації задуманого [66, с. 230].

О. Данильченко дослідила особливості інтерпретації образу Мойсея в текстах літератури XI–XVIII століть, зокрема в «Повісті врем'яних літ», пам'ятці ораторського мистецтва «Слово про Закон і Благодать» І. Київського, повчально-алегоричних творах К. Турівського. Також вона розкрила підходи до трактування образу біблійного пророка в художньому доробку І. Франка та попередників, компаративним шляхом визначила подібні та відмінні модуси в зображенні цього образу в контексті двох літературних епох. Крім того, дослідницею зроблено акцент на особливостях і частоті звернення І. Франком до цієї легендарної постаті, зауважено, що автор у творчості апелював до його діянь неодноразово. Осмислення дій або згадки про його вчинки, як стверджує вчена, можна простежити, починаючи з ранніх творів, статей, епістолярію митця [20, с. 125]. На *Рис. 1.8.* репрезентовано звернення І. Франка до інтерпретації образу біблійного пророка Мойсея (на матеріалі дослідження О. Данильченко).

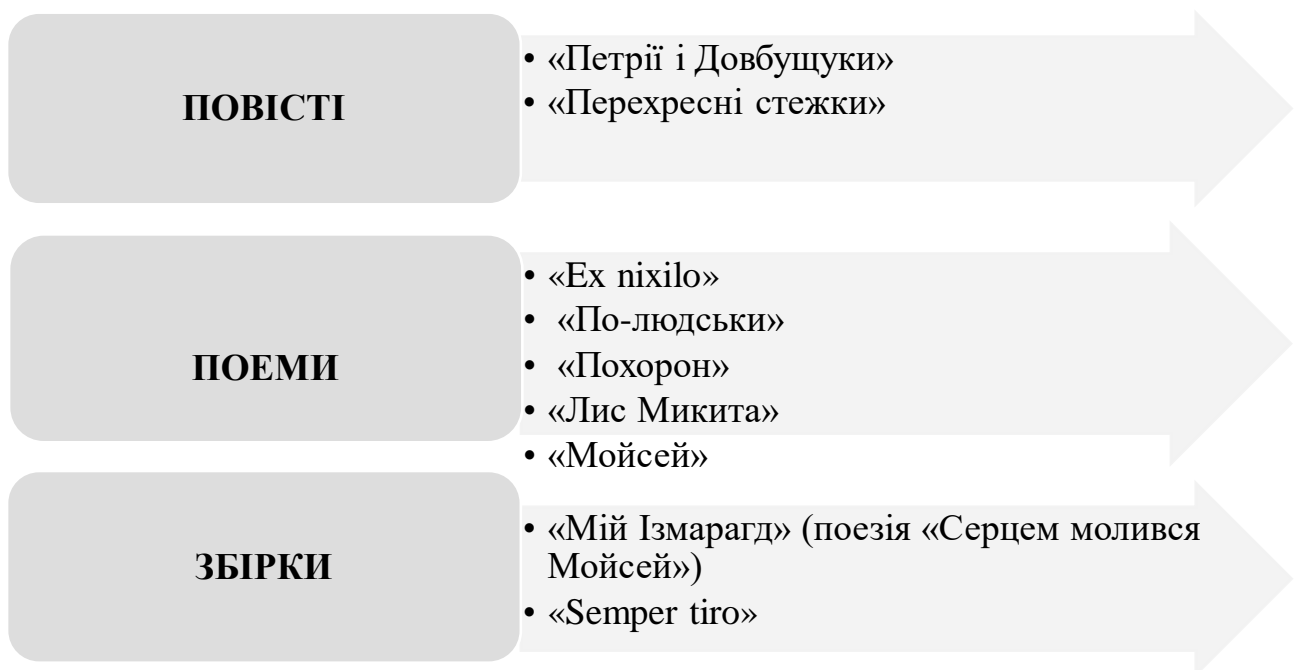

Рис. 1.8. Інтерпретація образу Мойсея в художньому доробку І. Франка (на матеріалі дослідження О. Данильченко) [20, с. 125–126]

До характеристики філософських поглядів митця, висвітлення специфіки пошуку відповідей на актуальні питання доби шляхом осмислення біблійного прототексту неодноразово зверталися сучасні дослідники. Зокрема, О. Забужко вказує на екзистенційно-художній характер філософського мислення митця і відзначає те, що філософські узагальнення діяча більше і виразніше простежуються в його літературних творах, ніж у теоретичних напрацюваннях [30, с. 57]. На думку авторки, у постаті митця сконцентровано ментальний досвід покоління національної інтелігенції, діяльність якої буде переломною для народу. Вона зауважує, що письменник утверджував думку про потребу діяльного, продуктивного самоствердження українців, без чого неможливо повноцінно пройти необхідні етапи розвитку нації [30, с. 59].

Схожі думки висловлює В. Горський. Він звернув увагу на самотність та оригінальність художнього доробку майстра слова, відзначив, що поеми – це жанр, особливості якого максимально сприяють втіленню філософських ідей зображально-виражальними засобами [17, с. 237]. На думку науковця, І. Франкові в пошуку відповідей на актуальні буттєві питання властиве етико-антропологічне спрямування [17, с. 239].

Н. Саветчук стверджує, що в низці творів митець окреслює можливі шляхи вирішення морально-етичних, соціальних, суспільних, політичних, правових, національних питань; розкриває болючі проблеми свободи особистості, її прав. Загальнолюдські питання філософського змісту автор розкриває на національному матеріалі в моральному та правовому полі. Як найвищі цінності письменником трактуються свобода та воля людини, суспільна справедливість, дотримання правових норм, паритетність стосунків, природна рівність. Саме з цих позицій І. Франко виходив у оцінці суспільних явищ та реалій тогочасного життя, в означених векторах бачив пошук можливих шляхів розвитку держави [62, с. 35–36]. Як відзначає дослідник, саме ці духовні максимуми автор підносить на неабияку висоту в художніх творах, виступаючи проти тиранії та обмежень свобод з одного боку та проти рабської покірності і смирення – з іншого.

О. Дзера простежила специфіку асоціативно-семантичного поля біблійного концепту «лінощі», що актуалізується в поемі «Мойсей», та особливості перекладацької стратегії В. Річ. Дослідниця звернула увагу на реалізацію цього концепту в семантичному просторі філософських поем «Смерть Каїна» та «Мойсей» [23].

Л. Роман, І. Каїзер розглянули інтертекстуальні джерела твору І. Франка «Мойсей», вказали на зв'язок поеми та «Другої книги Мойсеєвої: Вихід». Дослідниці відзначили, що до біблійного образу митець звертався вже в ранніх своїх творах та в перекладацькій діяльності (на матеріалі західнослов'янських поем) [60, с. 122–123].

Висновки до першого розділу

Дослідження проблеми інтертекстуальності є одним із пріоритетних напрямів у сучасному літературознавстві. Під поняттям інтертекстуальність ми розуміємо міжтекстові діалоги, що реалізуються в апеляції до певних текстів шляхом алюзії, введення цитат, відгуків, пародіювання, наслідуванні стильових особливостей творчості певного митця, літературного напрямку тощо. Тобто говоримо про взаємодію текстів у межах одного твору, коли вони формують між собою зв'язки як метатекст та прототекст. Співвідношення певних текстів, що породжує появу нових змістів (текст), називається інтертекстом. Рівнями інтертексту є:

- інтертекстема (елемент художньої моделі, що є пізнаваним, пов'язує твір із іншою художньою реальністю);
- інтертекстуальне поле – сукупність базових текстів, які формують новий зміст в процесі інтерпретації літературного твору;
- інтертекстуальний простір – синтез інтертекстуальних полів у межах художнього доробку певного митця або літературно-історичного періоду.

У сучасних літературознавчих працях досліджено питання рецепції Біблії в українській літературі. Учені вказують на те, що біблійні інтертекстеми у

індивідуально-авторському трактуванні відображають особисту концепцію інтерпретатора й актуальні алюзії, пов'язані з цими мотивами в певну соціально-історичну епоху розвитку нації. При цьому простежується тенденція осучаснення надчасових концептів, актуалізація певних біблійних площин вагомими для народу питаннями, наповнення новим змістовим звучанням. Апеляція до біблійних персонажів, введення їх у художню структуру текстів супроводжується моделюванням їх етико-моральних, соціально-психологічних, поведінкових аспектів. Біблійний матеріал у творах митців переважно постає у формах продовження (авторського дописування, проєктування можливого розвитку подій), осучаснення часопросторових концептів.

Із біблійними текстами в українській літературі пов'язана значна кількість художніх інтенцій. Письменники використовували переважно ті євангельські образи, колізії та ситуації, які дозволяли конкретно та водночас універсально відобразити і осмислити трагедію українського народу, що ніколи не втрачав надії на здобуття національної незалежності і державності. Саме у такому ракурсі франкознавці трактують звернення митця до образу Мойсея. Дослідники різних часів звертали увагу на питання зародження задуму твору, еволюції образу Мойсея в авторському художньому доробку. У працях, присвячених поемі «Смерть Каїна», розглянуто проблеми художньої інтерпретації образу Каїна у творах Дж. Байрона, І. Франка, В. Сосюри та ін.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНЕ НАПОВНЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОЕМ І. ФРАНКА

2.1. Рецепція біблійних мотивів та образів у поемі «Смерть Каїна»

Позачасовий духовний універсум актуалізується вже в заголовку поеми, відсилаючи читача до біблійної історії про братовбивство. Ця алюзія вказує на взаємозв'язок із змістовим полем сакрального тексту, виступає своєрідною перспекцією міжтекстового діалогу. Назва твору його є концептуальним підґрунтям та має функцію спрямування реципієнта до прочитання тексту, налаштування на певну емоцію, очікування.

Розширення інтертекстуального поля поеми відбувається на етапі ознайомлення з історією його написання. На задум цієї поеми вплинула перекладацька діяльність митця. У 1879 р. вийшла друком містерія «Каїн» Дж. Байрона у перекладі І. Франка. Щодо замислу власної поеми український письменник вказував, що образ Каїна його вабив ще з часу перекладу твору «Каїн» англійського поета-романтика. І. Франко вказав, що за основу своєї поеми він узяв єврейську легенду, додавши до неї епізод огляду раю з вершини гір Кавказу з легенди про Фауста. Також автор відзначив, що твір давався нелегко, у процесі роботи були неодноразові переробки (деякі картини по три, а то й по чотири рази) [76, с. 406]. Поема І. Франка є ніби продовженням містерії англійського поета, що закінчується вбивством Авеля. Твір І. Франка починається саме з цього моменту: «Убивши брата, Каїн много літ Блукав по світі». Часова дистанція між друком оригіналів – більше п'ятдесяти років.

У містерії англійського романтика художньо відтворено песимістичний «персональний міф» про втрату раю з позиції байронізму, що «нескінченно повторюється, відбувається як на космічному, так і на індивідуальному рівнях» [84, с. 324]. Р. Глікнер у дослідженні «Байрон та руїни раю» стверджує, що в цьому контексті фігура Бога виступає «архетипом поета-пророка». Спільними

константами для них є самотність, вищість над людьми й одночасно жертвність служіння їм, приреченість нескінченно творити тощо [84, с. 324]. Образ Єгови в містерії характеризується мстивістю, жаданням всевладдя та винищення. Зображення людей у містерії повною мірою відповідає баченню Дж. Байроном людської долі: вони прокляті на життя попри своє бажання [84, с. 327].

Дж. Макганн розглядає твір Дж. Байрона як спробу «драматизувати фундаментальні космічні передумови положення людини на землі» [86, с. 245]. На думку дослідника, поета цікавив передусім психологічний аспект порушених ним проблем [86, с. 246].

Текст поеми І. Франка «Смерть Каїна» є місцем перетину змістових площин містерії «Каїн» Дж. Байрона, народних переказів про Фауста, Біблії, апокрифа про Лемеха. За способом осмислення біблійного матеріалу цей твір є продовженням канонічного тексту, художнім моделюванням подальших подій. Пояснюючи специфіку таких художніх рішень, А. Нямцу стверджував, що митці вдаються до продовжень відомих сюжетів із метою розкриття можливостей завершення історії. При цьому подальший евентуальний розвиток подій вони проєктують із позицій сучасності, яка завжди знаходить вираження в тексті, що є переосмисленням відомої теми [46, с. 22].

Митець звернувся до осмислення феномену самотності як вияву суперечливого буття людини. Відштовхуючись від біблійної історії про братовбивство, письменник розкрив фактори, які сформували кризу самоідентичності та сприяли появі почуття душевної дисгармонії, пригнічення, а відтак стали причиною переживання стану самотності. На психічному стані самоти акцентується неодноразово. Епітети «сум однакий», «самота однака», «однаке горе люте» [77, с. 388] передають стан ізольованості, відчуття безвиході та відчуженості. Метафора «сум обняв його», епітет «безмірний сум» [77, с. 389] художньо відтворюють психо-емоційну спустошеність та глибокий відчай людини, яка прагне знайти відповіді на глобальні питання.

Епітети «передсмертна тривога», «німа розпука», «безплідна мука», метафора «смерть на кожнім кроці розставляє сто вартових», порівняння

«знесилений, неначе труп» [77, с. 389–391] та форми прямого називання соціально-психологічного наповнення «сум», «самота», «горе» та ін. відбивають стан пригніченості, відчаю та увиразнюють екзистенціал самотності, ізольованості.

Блукання Каїна світом глибоко трагічні. Згідно із Біблією, Господь передреїк Каїну бути волоцюгою після вбивства брата. У поемі митець відтворює, як страждання веде його до усвідомлення себе відлюдьком, приреченим на безрідне існування. Він потерпає від усвідомлення марності та безцільності людського буття, драматизму земного перебування людини та смерті. Самотність – це не тільки випробування для особистості, а і самопізнання, самоствердження своєї людської сутності. Тільки в ізольованості людина може зрозуміти сенс свого існування.

Втіленням ідеї всепрощення, жертвності є образ дружини Каїна. Ідея прощення, спокути наповнювала її серце. Зі смертю жінки у Каїна починає формуватися прозріння. Проте з'являється воно не раптово, переповнюючи його душу внутрішніми конфліктами – неприйняття раю та шаленим бажанням його побачити.

Пошуки раю Каїном обумовлені бажанням позбутися постійної гнітючої самотності та відшукати духовну та моральну силу і одночасно безпечно (передусім у психологічному плані) сховище від житейських негараздів. Порятунком ним бачиться в трансцендентальному вимірі. Каїн сприймає Бога як творця світу, деміурга, що володіє знаннями про найвищу мету існування. Якщо в прототексті ледве намічений мотив пошуку шляху спокути гріхопадіння та порятунку душі, то в поемі Каїн шляхом невгамовних пошуків прагне віднайти рівновагу та гармонію.

У творі виразно звучить мотив утраченого раю. У релігійній традиції слово «рай» є синонімічним до слова «сад» (це іменник персидського походження, що означає «сад»). Традиційно у світовій культурі концепт «втрачений рай» трактують, базуючись на старозавітних уявленнях, що увиразнюють покарання у вигляді неможливості перебування на території суцільного задоволення та

благодаті, що створена за благословення Бога, та увиразнює ідилічні картини буття.

Жадання віднайти рай дає розтерзаній душі Каїна розвагу та надію; дозволяє вгамувати розпач і самотність; дає уповання на появу осмисленості життя. Каїн осмислює своє гріхопадіння (передано повтором риторичного оклику «*Хай і так!*» [77, с. 393], формою прямого називання «проклятий», «мука», «кара» епітетом «біль безмірний» та ін.), усвідомлює що рай для нього недосяжний, однак молить про поблажливість у надії бодай його побачити та збагнути сутність речей.

У його особистому трактуванні рай постає місцем покаєння та морального оновлення через страждання:

*Одного лиш бажую я, о Боже!
Дозволь лиш раз іще, лиш на хвилину,
Хоч здалека заглянути у рай!* [77, с. 393].

Благання до Всевишнього зводяться лише до реалізації одного бажання – поглянути бодай одним оком на рай, який для нього утрачений назавжди. Цю омріяну хвилину грішник називає «мигом потіхи». Він погоджується після цієї миті зносити постійні муки та болі покаєння за скоєне братовбивство. Слова Каїна вказують на важкий випробовування, які він вже переніс через «кров брата», що залишилася назавжди на руках.

Пристрасні моління Каїна та звернення до Бога залишаються без відповіді. Проте бажання зрозуміти Божу істину не полишає його та стає провідною метою його шукань. У поемі змальовано пошуки знань, які Каїн вважав найвищою цінністю.

Поступово автор підводить до думки, що знання без духовності є пустими. У примітках перекладача до містерії Дж. Байрона І. Франко писав щодо ролі знань в англійському творі. Розчарування Каїна обумовлене тим, що він осягає справжність знань, які розкриваються перед ним, відчуває їх вартість, проте чітко усвідомлює їх холод. Грішник бачить голі з'явища, мертві трактати,

спорожнілі віянні та теорії, дужі сили, яким він підвладний як найменші частина (атом) і одночасно як безкінечне світове тіло.

Парадокс і трагізм ситуації в тому, що не цих знань шукав Каїн, він прагнув розради. Загальнолюдське значення твору, на думку І. Франка полягає в утвердженні думки про те, що скоєне призведе до певних змін у фізичному стані та сприйнятті світу Каїном, але не зможе зломити його дух. Бо сила кожної особистості у потязі до незнаного та нового [76, с. 413].

Богоборчі мотиви відчутні в міркуваннях Каїна, що понад усе прагне побачити картини раю та усвідомити сенс життя. Автор наголошує на психологічній боротьбі, що точиться в його душі. Із одного боку, він розуміє, що «не годен дійти до райських брам» [77, с. 395], побачити ангелів, розмовляти з ними. Братовбивця відчуває, що брами раю для нього навіки замуровані, оскільки він порушив заповіді Господні. Але з іншого, його горда натура не може підкорюватися:

*Я просить не буду,
А сам візьму сю ласку* [77, с. 395].

Тому в його голові швидко народжується план: піднятися на гору, верхівка якої вища за стіну раю. Такі дії дозволять йому побачити на власні очі картини гармонійного буття, відчути процвітання, що буває в цьому місті. І найважливіше – він добре розуміє, що саме у такий спосіб здобуде внутрішній спокій, задовольнить бажання, нездійсненність якого пекельними муками сповнює його серце. Конфліктність ситуації підсилюється тим, що в центрі мрії – споглядання раю (місця, де живуть безгрішні та мають можливість спілкуватися з Богом). Але досягнути її прагне грішник шляхом протистояння заборонам Всевишнього.

Потяг побачити місце проживання праведників бере верх і Каїн, здійнявшись на верхівку гори, має можливість споглядати. Перед його очима постають два величні дерева, про які говорив батько Адам, що був вигнаний із раю за те, що з'їв заборонений плід. Згідно з Біблійним текстом, Адам знав від Бога, що можна їсти будь-які плоди в саду, крім врожаю цієї рослини, що несе

смерть. Смакування ж їх прирекло перших людей на вигнання. Контекстуально йдеться про духовну загибель, втрату благодаті.

У Книзі Буття йдеться про дерева, що ростуть у раю. Плоди одного з них дарують благодать. Дерево життя дозволяє пізнати добро шляхом благодушності, доброзичливості, любові, виконання Божої волі. Дерево, що дозволяє розібратися в добрі та злі, несе також енергію усвідомлення істини, але іншим шляхом – через осягнення зла.

Автор зображує людей, що прагнуть скуштувати яскраві, блискучі плоди з дерева знання. Усі охочі поласувати нагадують своїм поведінням тваринний світ. Наведений автором дієслівний ряд увиразнює ці поведінкові особливості: *«ріже»*, *«мордує»*, *«озвірюється»*, *«ломить»*, *«тончуться»*, *«шарпаються»*, *«рвуться»*, *«руйнує»*, *«захопить»* [77, с. 396] та ін. Картини боротьби за плід (*«хоч кисличку одну із дерева знання»* [77, с. 396]) нагадують нелюдські діяння, не відповідають традиційним уявленням про життя в раю. Шлях до куштування плодів сповнений *«потоками крові»* та *«морем сліз»* [77, с. 396]. Ці гіперболізовані зорові образи підсилюють враження від усвідомлення марності та суєтності мрії, оскільки після бажаного смакування на вустах залишиться лише попіл, а людина стає ще лютішою та жорстокішою та *«кує в кайдани»* [77, с. 396]. Автор дає пряму оцінку діям цих людей, називаючи їх *«божевільними»* [77, с. 396].

Дерево життя не користуються попитом, стоїть самотнє. Тому за допомогою контрасту митець передає ізольованість цієї рослини, плоди якої нікого не приваблюють. Метафорою *«... дерево життя стоїть та тужить»* [77, с. 396] митець відтворив скорботність ситуації. Протиставлення видовищної та галасливої юрби, що б'ється за плоди з дерева знань, та самотини і тиші навколо дерева життя підкреслює нелогічність та безумство людей, адже до розуміння справжньої суті життя, законів гармонії та любові ніхто не проявляє зацікавленості.

Каїн попри всі перешкоди, непохитно прагнув побачити рай. Тепер йому властивий безрадісний погляд на долю людини й людства. Він звинувачує Бога в тотальній байдужості, жорстокості до світу, свідомому поділі на ворожі табори такі орієнтири, як «життя» й «знання». Тим самим, міркує Каїн, він усіх нащадків Адама прирік на митарства, нескінченне горе, вічне бідкування. Муки, на думку грішника, будуть постійно супроводжувати тепер людей, адже знання не можуть бути ворогом життя. А якщо це так, то виникає логічне запитання: у чому цінність знань?

Дискусія з Богом, що відбувається у формі внутрішнього монологу Каїна, порушує питання необхідності висадки цих дерев. Адже, якби Творець не бажав, щоб люди отримували знання, то й не вирощував би цю рослину. Проте вона росте і її плоди зовні виглядають надзвичайно привабливими. Замислюючись над невідповідністю побаченого та проаналізованого, він у формі риторичного запитання цікавиться, чому Господь не наказав людям спочатку скуштувати з дерева життя. У такий спосіб люди були б вічно живі, не було б трагедій та протистоянь [77, с. 398].

Каїн у поемі постає як особистість, якій вдалося побороти первісну простоту. Його шлях спокутування гріху має мету усвідомлення цілей життя, його вищого сенсу. Усвідомлення того, що Бог покинув людину, сприймалося ним як трагедія, яка викликала бурхливі скарги і волення:

От де веде знання!

Кров, рани, смерть –

його найперші дари [77, с. 398].

Підсумком його мисленнєвого процесу стає розуміння того, що знання ворожі життю людей. Саме воно підняло лютю у душі Каїна проти брата, в результаті якої він став убивцею. Епітет «знання нещасне» применшує цінність обізнаності [77, с. 398].

Простота духу та здатність до мислення – такими хаарактеристиками передусім протиставляються Авель і Каїн. Грішник добре усвідомлює, віддаленість від брата з його дитячою безпосередністю та відсутністю ємності.

Це розуміння у творі передано метафорою *«простоту, з котрої дух мій давно вже вийшов»* [77, с. 398].

Автор передає трансформацію Каїна. Якщо його перший монолог сповнений ненависті до Бога, то після усвідомлення значимості любові його серце наповнюється вдячністю щодо доречності влаштування світу Творцем. Обмірковуючи роль і функцію знань, він приходить до висновку, що вони не мають жодного морального або емоційного забарвлення. Знання не можуть дарувати людині щастя, гармонію, задоволення. Суттю життя є любов. Її сила живить людей та наповнює їх енергією, сенсом. Істина полягала в усвідомленні, що *«джерело життя було в їх серці!»* [77, с. 399]. У цьому і є суть духовного прозріння Каїна.

Поему заглиблено в уселюдські питання, любов потрактовано як загальнолюдську цінність. Саме усвідомлена любов до ближнього здатна трансформувати особистість, розкрити її духовну потенцію, увиразнити спектр її фізичних і духовних якостей. Коли Каїн зрозумів сенс цього почуття, він звернувся до людей, що спираються в житті на неправильні цінності: *«Чого до того дерева претесь?»* [77, с. 400]. Співчуття до них передано оцінним епітетом *«бідні люди»* та повтором слова *«бідні»* [77, с. 400].

На думку ліричного суб'єкта поеми, дороговказом у житті є серце. Саме воно здатне продукувати любов, відчувати ніжність, нести тепло та милосердя. У кожної людини є зародок живої енергії, яку треба проростити та виплекать, тоді є надія, що розів'ється велике і гармонійне почуття. Відтак до нього приходить розуміння того, що не варто людям бажати потрапити в рай з метою знайти вічні цінності та відчутти ідеал, гармонію, оскільки все це є в кожній особистості. Повтори слова *«невже»*, риторичні звернення до Бога вказують на те, що Каїн не може повністю осягнути таку просту і одночасно настільки складну істину:

О божже мій! <...> сам у серце нам

Вложив той рай і дав нам на дорогу? [77, с. 400–401].

І. Франко в осмисленні біблійного матеріалу відходить від прототексту та від трактування Дж. Байрона. Каїн із поеми українського митця не залишається з тавром вічного засудження. Він шляхом страждань та фізичних і духовних поневірянь приходять до розуміння сенсу життя людини, усвідомлення найвищого її призначення. І після такого прозріння він помирає від руки сліпого Лемеха. Текст поеми має свідоме відсилання до апокрифічної легенди про цього біблійного персонажа. Смерть, як результат глибокого каяття, приходять у той час, коли Каїн прагнув розкрити для людей істину. Відповідно, цінності, які він усвідомив так і не було розкрито для його родичів.

2.2. Переосмислення легенди про вихід єврейського народу з єгипетського рабства та трансформація її на національний ґрунт у поемі «Мойсей»

При моделюванні художнього світу поеми «Мойсей» письменник художньо осмислив ґрунтовно досліджений історико-культурний матеріал про мораль, звичаї, устрій єврейського народу, біблійні історії з Другозаконня, Книги чисел, Книги левит Старого заповіту, міфологію тощо. За словами Я. Поліщука, на художній структурі твору позначилося модерне переакцентування біблійної оповіді, про що митець сказав у передмові до другого видання твору, де пояснив специфіку індивідуально-авторського трактування традиційного сюжету. Наявність подібних коментарів засвідчує те, що І. Франко намагався потрактувати читачеві власну оригінальність у підході до біблійних сюжетів, скерувати його на правильне усвідомлення інтерпретації матеріалу [52, с. 7].

Пролог поеми розкриває її орієнтованість на проблеми українського суспільства. Слушною є думка Д. Донцова про те, що твір «хоч у старобіблійній одежі, носить національно-український характер» [24, с. 76]. Переакцентація змісту Книги книг увиразнює болі митця, його стурбованість майбутнім рідного народу.

Митець порушував злободенні питання:

- невже замість гордого пориву, в серці його нації пануватиме злість та покірність;

- хіба не з'явиться справжній активний, потенційний лідер, вожак народу;

- невже українцям записано жити на роздоріжжі, не розуміючи, куди прямувати, не усвідомлюючи своїх перспектив?

Емоційно-психологічну пригнобленість українського народу І. Франко підкреслює фразами: «народе мій, замучений, розбитий», «людським презирством, ніби струпом вкритий», «записано в сусідів бути гноєм» [77, с. 438] та ін. Також у пролозі виразно звучить власне авторське бачення інертності українського народу. Гостре та болісне занепокоєння за його долю перетворюється в естетичний об'єкт прологу, набуває домінантного звучання. Саме з негативним впливом втрати незалежності, соціальним станом підкорення, який відбився на ментальності народу, письменник пов'язує від'ємні риси українців: рабську бездіяльність, нездатність бути господарем на власній території.

На трактуванні біблійної теми виразно позначилася інтелектуальна атмосфера останньої третини ХІХ століття, що й означило трактування буттєвої опозиції свобода – неволя. Уже в пролозі намічається протиставлення реальності та ідеалу (омріяної автором рівності людей): «записано в сусідів бути гноєм», «людським презирство наче струпом вкритий» – «огнистим видом засяєш у народів вільнім колі», «покотити Чорним морем гомін волі, І глянеш як хазяїн домовитий По своїй хаті і по своїм полі» [77, с. 439]. Авторський ідеал сягає в майбутнє і пов'язаний із добою, коли українці зрівняються з іншими вільними народами.

Із історії про сорокарічні мандри арабською пустелею автор інтерпретував фінал – наближення ізраїльтян до Палестини. У центрі уваги митця – втомлений, неодноразово ошуканий у надіях, збайдужілий до майбутнього народ. Біблійний мотив пошуку обітованої землі розкривається через концепт «віра». Люди, сповнені уповань у близькість омріяного топосу, висилали кінників вперед, щоб сповіщали про наближення до вод Йордану. Територія, що стане для

поневоленого народу щасливою країною, згідно з віровчення християн була обіцяна Богом Аврааму та його нащадкам. Люди передбачали, що будуть благословенні на цій землі.

Деякі деталі в описі пошуку алюзійно торкаються біблійного сюжету. Тривалі мандри поступово руйнують віру та наповнюють серця сум'яттям та розпачем, а тіла – лінощами. Доволі складно Мойсеєві вдавалося утримувати ентузіазм євреїв протягом тривалого руху.

Слід відзначити, що колективний образ народу умовно поділено на дві групи за віковим показником. Представники кожної групи сповідують свої цінності. Старші, хоч і прагнуть змін, проте подумки погоджуються жити в покорі. Понад Божі вказівки вони поставили тілесні насолоди та принади фізичного життя. Таким чином у них пригальмовуються свободолюбні наміри та жадання, а моральні імперативи не слугують найвищим взірцем. Для зображених євреїв *«м'ясо стад їх, і масло, і сир – Це найвища ласка!»* [77, с. 468].

Життєві цінності старшого покоління виявилися приземленими, фізична знесиленість, моральна втома, розчарування та зневіра взяли верх. Подібні зміни духовних орієнтирів, бажання покращити матеріальну організацію буття доводять малу значимість для них ідеї розвитку та самоствердження вільної нації. Молодші ж не знали рабства, не уявляють життя в неволі, тому сповідують іншу систему цінностей. Омріяна країна у буттєвій системі цих людей асоціюється з раєм на землі.

Коли зморені люди втратили віру, Датан і Авірон доклали певних зусиль, маніпулюючи їх свідомістю, щоб підірвати авторитет Мойсея. Зародити зневіру у виснажених та зморених блуканням людей виявилось доволі просто. Серед люду поступово починає формуватися переконання в оманливості слів пророка і одночасно шириться думка про те, що й такий стан речей їх задовольняє. Датан і Авірон стимулювали кочівників насолоджуватися примітивними речами, ставити понад усе прагматичні цілі, задоволення спрощених потреб сьогодення. Найвищим критерієм для них віднині виступають обмежені матеріальним виміром цінності.

Слова пророка про неможливість зупинки на шляху до омріяного поступово втрачають свою вагу і не знаходять у душах людей жодного відгуку. Пропозиції Мойсея та заклики осмислити події з позиції здорового глузду не приймаються або безапеляційно відкидаються як недолугі (див. *Рис. 2.1.*)

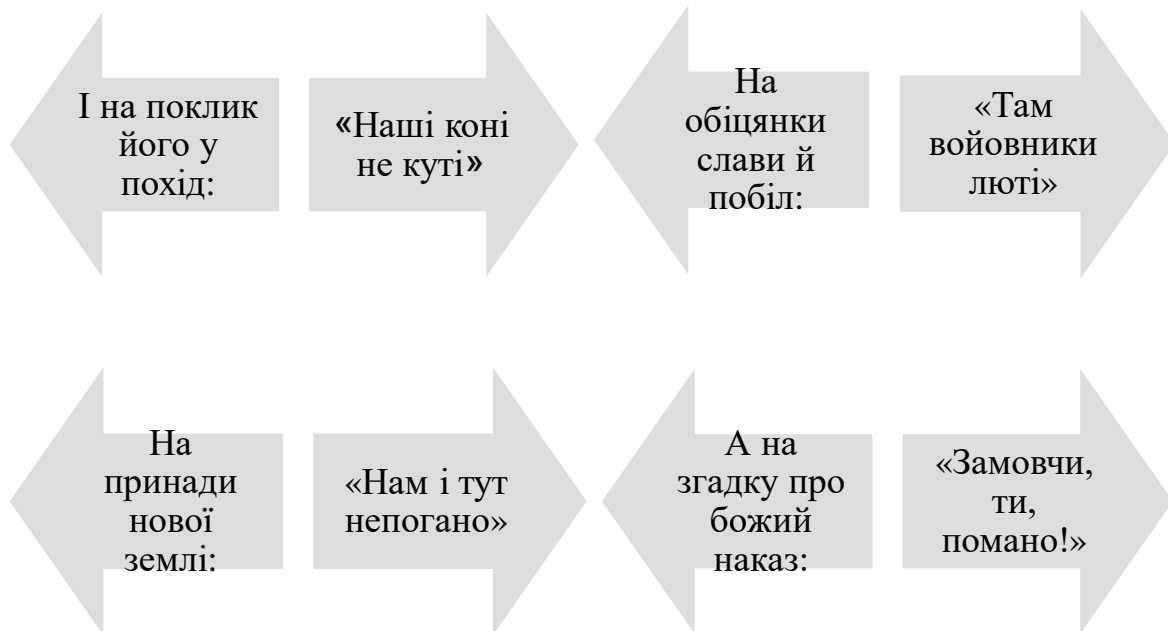

Рис. 2.1. Протиставлення позицій Мойсея та відповідей народу [77, с. 469].

Датан та Авірон побоюються впливу Мойсея на молодь, тому налаштовують юрбу кидати в нього каміння. Проте пророк не зважає на ці дії та розповідає притчу про терен (алюзія на біблійні притчу про вибір царя). У ній символічними є образи дерев, що ростуть вгору, мають широкі стволи та розкидисті віти (кедр, береза, дуб, пальма), квіток, що ваблять своєю красою (рожа), та терену, що погоджується широчіти внизу та задовольняти потреби інших.

Здатність до жертовності як найвище вираження любові та відданості художньо осмислюється завдяки введенню в текст різних можливих ролей терену:

- захисту від нападників завдяки колючкам та шипам чагарника;
- прикраси землі шляхом цвітіння;
- прихистку для тварин і птахів («зайцю гніздом, пристановищем птаху»)

[77, с. 474].

В уста пророка вкладено пояснення: дерева слід розглядати як різні народи, а король виступає постаттю, що виконує волю Бога. У такий спосіб митець порушує питання вагомості кожної особистості та кожного народу в розвитку цивілізації. Останні рядки казки увиразнюють його здатність до самопожертви та місію поводиря. У цій поемі, як і у творі «Смерть Каїна» звучить міфологема смерті на шляху: «*Буду гинуть на шляху*», яка увиразнює вагомість місії Мойсея [77, с. 474].

На думку Авірона та Датана не варто було йти з Єгипту євреям, оскільки в цей період вони кількісно збільшувалися, а відтак набирали силу. Цей факт вселяв надію на можливість стати володарями територій і перемогти єгиптян.

Слід вказати на відхід І. Франка від біблійної трактовки смерті Датана і Авірона (Абірама) як чуда, коли земля розійшлася та захопила їх, заковтнувши разом і родини, і усе майно наметів всередину. У передмові до другого видання твору автор зауважував, що не бачив потреби відтворювати в поемі «чудесну катастрофу». Він вбачає перспективу в розвитку народної свідомості, що відбудеться після спостережень за діями виконавця божої волі та розмислів щодо майбутнього нації. Саме єврейський народ виконає місію покарання для лиходіїв, що підбурювали до регресивних акцій. Активний прояв людського незадоволення відбудеться після гибелі Мойсея та реалізується в діях, що спровокують смерть Датана і Авірона.

Міф про Оріона інтерпретовано автором із позиції засудження самообману людськості. Згідно зі змістом міфу Оріон прозрів від променів сонця та зумів помститися недругам, що кинули його в море. Це зцілення виявилось можливим завдяки тому, що челядник із кузні Гефеста показував йому шлях. У поемі І. Франка Оріон залишається незрячим. Його помічник свідомо плутає дорогу та водить неправильним маршрутом. Таким чином письменник проєктує цю ситуацію на людство, що не здатне проаналізувати свій досвід, зашкарубло в помилках та ілюзорних моделях майбутнього, прагне до незвіданого та позбувається життєвих констант. Образ Оріона трактується автором як

«людськість уся» [77, с. 477–478]. На Рис. 2.2. увиразнено шляхи самообману людей.

Рис. 2.2. Шляхи самообману людей [77, с. 477–478]

Біблійні алюзії, потрактування втечі євреїв із єгипетського полону розширили звучання проблеми рабства у творі. Осмислюючи фізичну залежність як початковий етап духовної задухи, митець осмислює й духовне рабство, що виражається в неможливості самореалізації, розриві з національними первнями, втраті народом першооснов нації та позбавленні самобутності. Письменник моделює майбутнє нації, що віддала перевагу матеріальним благам, як регресивне.

Життєву активність, духовну потенцію насамперед проявляють молоді люди. На думку автора, перспективним є покоління, що сформувалося під час блукань у пустелі. Діти дивують дорослих своїми забавами, яких не знали батьки. Дрібнота «воює», «мурує міста», «городи городить» [77, с. 476]. Риторичне запитання:

Чи пророцькі слова перейшли

В кров і душу дитини? [77, с. 476],

уточнює походження цих дитячих ігор.

Як зазначав Д. Донцов, провідний зміст цього твору полягає в тому, що вільну землю, на якій відсутня тиранія та приниження особистості здатне оцінити та помітити лише те покоління, яке має вільний дух. Це мають бути люди, що не приймають слабкості старших, які зазнали рабського приниження та залишаються духовними сліпцями, не бажаючи змінювати щось у своєму житті [24, с. 86].

Свобода є найвищою цінністю в розуміння Мойсея. Вона визначає його життєву мету, впливає на вибір засобів, що варто використовувати задля її досягнення. Він усвідомлює драматизм своєї місії, що вимагає від нього неймовірної духовної міцності для подолання болісного переживання, що виникає внаслідок відторгнення рідним народом.

Як питання, що має передусім національний план вираження, постає у творі протистояння пророка й представників гебрейського народу. Мойсей, як і в тексті Книги книг, бачить свою місію в показі народові можливого змісту та форми незалежного існування, що є принциповим на етапі становлення та консолідації. Разом із тим, масштабність завдання, викликає перевтому та розчарування, а іноді і зневіру та відчай. Автор художньо увиразнює неможливість виконання цієї мети однією людиною; значну часову тривалість її практичної реалізації та шляхом показу двох поколінь демонструє перспективність її впровадження в майбутньому.

Демон пустелі Азазель, як втілення невпевненості, сумнівів, перериває молитву Мойсея до Єгови, увиразнює його сумніви. Злий дух демонструє пророку майбутнє Ізраїлю, що містить криваві картини, сцени смерті, зубожіння. Від побаченого Мойсей вигукнув слова зневіри та докору Богу, який його та людей одурив, обіцяючи щасливе життя на своїй землі. Саме зневіра і хитання, віровідступництво покликали кару Господню. Але загибель пророка пробудила душу народу. І новому поводитиреві вдалося реалізувати задумане.

Як вказує Т. Гундорова, не в одному творі І. Франка читач або читачка може зустріти деякі міфологеми. Серед них є і «смерть на шляху», що актуальна для поеми «Мойсей». Вона акумулює в собі безліч тлумачень:

- бути у ролі провідника;
- супроводжувати до країни мрій, не побачивши її;
- загинути на шляху;
- виступати в якості терну;
- будувати основу для щасливого прийдешнього країни [19, с. 305].

Монологи Мойсея несуть програмві установки, мають позачасове звучання. Прогнозуючи майбутнє, він зазначає, що після здобуття незалежності перед євреями стоятиме нове випробовування. Пророк застерігає людей від неправильного вибору між свободою людського духу та матеріальними цінностями на користь речових благ та банального задоволення фізичних потреб. На його думку, домінувати мають духовні цінності:

*Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полюбить.
Той і сам стане їхнім рабом,
Скарби духа загубить [77, с. 568].*

Після смерті Мойсея люди усвідомили його роль як носія національної ідеї, увиразнення психологічної сутності. Його життєвий приклад доводить, що гідні представники нації мають сміливо прямувати до своєї мети. Провідний мотив твору – загибель пророка, невизнаного зневіреними людьми.

Ми поділяємо думку Т. Гундорової, що у творі «Мойсей» простежується синтез особистої та національної площин. Ця особливість знайшла вираження передусім у проблематиці поеми [19, с. 304].

Висновки до другого розділу

Аналізовані поеми мають поліфонічне звучання, де актуалізуються біблійні, міфологічні тексти, твори світової літератури тощо. Заголовками обох поем є прецедентні імена, що несуть інформативну функцію. Поеми «Смерть Каїна» та «Мойсей» І. Франка ґрунтуються на основі християнських світоглядних уявлень.

Художні парадигми осмислення біблійного матеріалу різняться в цих творах. Біблійні персонажі (Каїн, його дружина Ада (у творі автор не називає її ім'я), Лемех) розширюють інтертекстуальне поле поеми «Смерть Каїна». Провідною формою інтертекстуального включення у цьому творі є продовження, подальше опрацювання сюжету канонічного тексту (розширення

подієвого плану біблійного сюжету про братовбивство). У поемі психологічно увиразнено наслідки скоєного злочину, відтворено митарства особистості та її прозріння, що зводилося до усвідомлення сили любові. Провідними формами інтертекстуальних включень є алюзія та ремінісценція. У поемі репрезентовано такі інтертекстеми: біблійні оповіді, народні оповіді про Фауста (політ Фауста та Мефістофеля над раєм та його огляд), апокриф про Лемеха, інтерпретація міфологічного образу Сфінкса тощо.

Індивідуально-авторську інтерпретацію легенди про вихід єврейського народу з єгипетського рабства відбито в поемі «Мойсей». Пролог твору визначає її спрямованість на проблеми українського суспільства. Реінтерпретація біблійного сюжету увиразнює авторську стурбованість майбутнім рідного народу. Письменник відтворює наслідки сорокарічних мандрів, що відбулися на психології людей, зломали їх морально, зробили пригніченим та готовими до подальшого поневолення. Старше покоління відчуло гальмування свободолюбних намірів. Їх психологія увиразнена в образах Датана й Авірона. Молодші послуговуються іншою системою цінностей, вони не зазнали рабства, орієнтовані на зміни.

У текстовий простір твору уведено образ Азазеля («темного демона пустелі»). Його посили пригнічують всі поривання людей, викликають вагання та зневіру в Мойсея, деформуючим відлунням відзиваються в душах євреїв, що прагнули знайти обітовану землю.

Біблійні історії з Другозаконня, Книги чисел, Книги левит Старого заповіту, давньогрецька міфологія є провідними інтертекстемами твору. Серед форм інтертекстуальних включень передусім варто виокремити алюзію та ремінісценцію.

РОЗДІЛ 3

ВИВЧЕННЯ ПОЕМИ «МОЙСЕЙ» І. ФРАНКА В КОНТЕКСТІ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ

3.1. Методичні можливості застосування інтертекстуального аналізу на уроках української літератури

Методика навчання української літератури має широкий арсенал шляхів та методів аналізу художніх творів. Шкільна інтерпретація творів літератури спирається на літературознавчі теорії, проте не застосовує їх у повній мірі. До традиційних шляхів аналізу належать: пообразний, проблемно-тематичний, послідовний та ін. Поступово в шкільну практику увійшли елементи культурологічного, компаративного, імагологічного, інтертекстуального аналізів творів. Залучення такого методичного інструментарію дозволяє виразніше потрактувати ідейно-естетичний зміст, поетикальні особливості, художню своєрідність, типологічну близькість, тематичну спорідненість виучуваних творів. Звернення до інтертекстуальних аспектів дозволяє розширити інтерпретаційну свідомість здобувачів освіти, збагатити межі читацького сприйняття шляхом увиразнення відкритості, множинності художніх текстів.

Як стверджує С. Сафарян, встановлення міжтекстових діалогів відбувається в ракурсі «історико-функціонального та порівняльного методів дослідження» [63, с. 102]. Дослідниця акцентує увагу на потребі формування інтерпретаційної компетентності здобувачів освіти шляхом поглибленого аналізу, глибокого розуміння широкого інтертекстуального поля функціонування творів літератури, специфіки співвіднесеності художніх світів, образного змісту текстів [63, с. 103]. Вона наводить приклади інтертекстуальних тлумачень у шкільній практиці:

- твори, що написані за подібними сюжетами («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського та «Ромео і Джульєтта» В. Шекспіра);

- тексти, що створені за мотивами інших («Енеїда І. Котляревського» та однойменна поема П. Вергілія);
- художні переклади (передусім поетичних творів), що збагачують національну літературу;
- театральні вистави, фільми за мотивами тощо [63, с. 107].

М. Зорій звернула увагу на новітні підходи до інтерпретації художніх творів у закладах освіти. На думку дослідниці, інтертекстуальний аналіз дозволяє читацькому колу усвідомити єдність текстових та підтекстових площин, осмислити твір у його «багатоструктурній цілісності» [32, с. 330]. Серед можливих форм роботи з вона виокремлює: коментування алюзій, цитатного матеріалу, відсилань до художньої структури інших творів; апеляцію до культурологічної інформації; звернення до масиву фонових знань (*Рис. 3.1.*). Подібні види діяльності сприятимуть заглибленню в підтекст, синтезуванню різних пластів тексту, поглибленому аналізу художніх проявів діалогічного взаємозв'язку [32, с. 334].

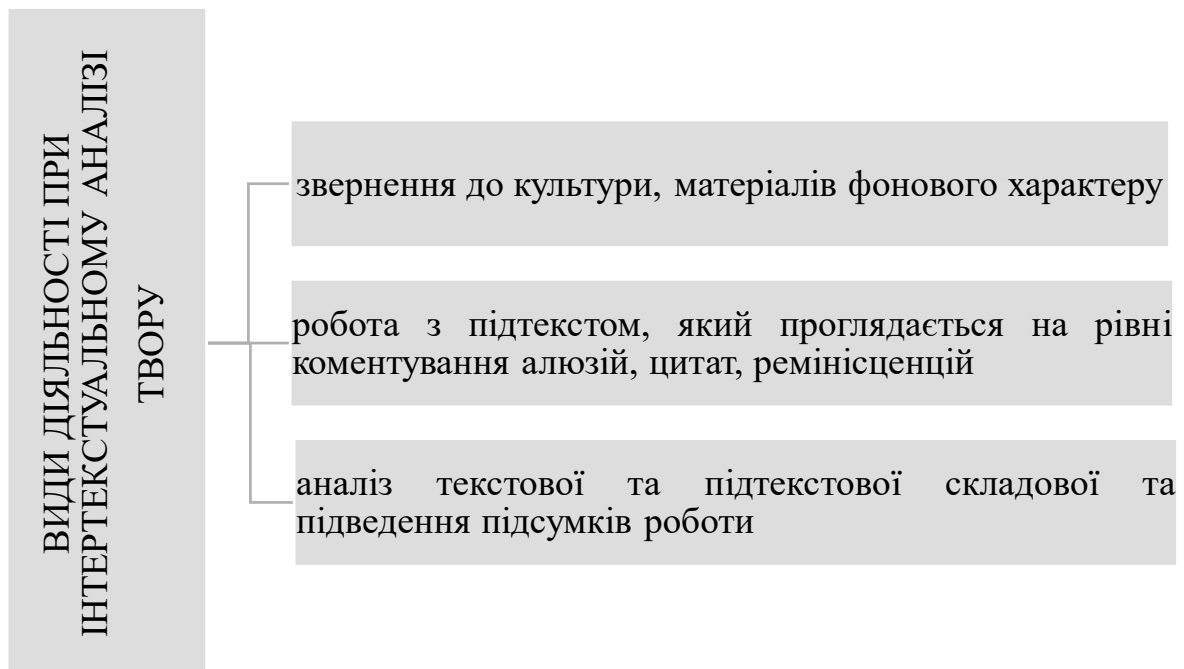

Рис. 3.1. Види діяльності при застосуванні елементів інтертекстуального аналізу твору за М. Зорій

Належну ерудицію здобувачів освіти як одну із вимог для повноцінного інтертекстуального аналізу художніх творів у шкільній практиці висуває

С. Негодяєва. На її думку, подібну інтерпретацію текстів можна здійснити, застосовуючи прийоми коментованого читання та розвиток асоціативного мислення. Дослідниця радить вчителю вводити означений підхід, звертаючи увагу на такі провідні етапи:

- підготовчий (в учнів формується вміння знаходити та визначати певні художній явища),
- етап аналізу (формується вміння визначати функції знайдених літературних явищ) [45, с. 127].

Вмотивованим застосування інтертекстуального аналізу художніх творів у шкільній практиці С. Негодяєва вважає у таких навчальних ситуаціях:

- компаративне порівняння текстів,
- зіставлення остаточної версії творів із варіантами чернеток,
- робота з текстами травестій, пародій та стилізацій,
- осмисленні специфіки творчого стилю та художньої манери авторів тощо [45, с. 129].

Інтенсивне оновлення літературознавчої науки викликає необхідність інноваційного прочитання творів, уведених до шкільної програми. Застосування лише традиційних шляхів аналізу при суттєвому збагаченні літературознавчого інструментарію видається методично неправильним. Методисти наголошують на потребі залучення різноманітних варіантів образного аналізу під час встановлення міжтекстових діалогів. Зокрема, Т. Родюк, О. Капленко [59], Ю. Бондаренко [14] відзначають вагомість визначення домінантних або наскрізних мовно-образних сегментів, інтерпретування їхнього змісту, роз'яснення ролі в межах твору як естетико-літературної цілісності. Н. Коломієць та Н. Яременко вказують на необхідність «виявлення культурологічних лакун» та збагачення історико-культурного тезаурусу здобувачів освіти «шляхом апеляції до історичних та естетико-культурних констант» [37, с. 667].

Л. Овдійчук розглянула новітні методи та підходи до аналізу художніх творів. Вона, застосовуючи інтеграційну основу, осмислила специфіку

контекстного аналізу, відзначивши, що інтерпретація художніх творів має відбуватися з урахуванням джерел виучуваної художньої реальності, встановленням зв'язків із мистецькою традицією, в «інтертекстуальному полі художньої та позахудожньої дійсності» [47, с. 14].

Науковці відстоюють думку про те, що підхід до аналізу художнього твору в школі та провідний вектор його дослідження обумовлений різними факторами. Зокрема, О. Ісаєва, апелюючи до специфіки вивчення зарубіжної літератури, вказує на вплив таких факторів, як:

- зміст твору (художні, тематичні особливості тощо),
- рекомендації шкільної програми,
- психологічні, вікові особливості здобувачів освіти, рівень їх підготовки [34, с. 109].

Уважаємо можливим послуговуватися відзначеними позиціями і стосовно інтерпретації творів української літератури. Дослідниця зауважує, що провідною метою шкільного аналізу твору літератури є розвиток інтерпретаційної свідомості здобувача освіти [34, с. 109].

На тісному зв'язку шкільного аналізу та наукових здобутків літературознавства наголошує Г. Токмань. Вона акцентує увагу на тому, що робота зі змістом твору в шкільній практиці має бути суголосною із науковим осмисленням тексту. Відповідно, сучасний вчитель-словесник має розробити в підготовці до заняття два модули: літературознавчу та методичну концепцію уроку. При цьому значну увагу на уроці варто приділити тлумаченню провідних завдань та шляхів роботи над твором, які сприятимуть формуванню цілісного сприйняття художньої реальності, усвідомленню суті авторського задуму, художньої концепції твору [73, с. 140].

Н. Гричаник звертає увагу на те, що попри наявність спільних рис у шкільному та літературознавчому вивченні художнього твору, шкільний аналіз передусім є навчальним, а його провідні мета – формувати в учнів вміння самостійно сприймати та оцінювати тексти, розширювати їх читацький досвід, розвивати творчі здібності тощо [18, с. 85]. При цьому такі види аналізу, як:

інтертекстуальний, культурологічний, міфологічний та ін. є методологічною основою для вивчення творів у школі [18, с. 86]. Дослідниця виокремила спільні та відмінні аспекти шкільного й літературознавчого аналізу. До спільних рис вона віднесла наступні:

- об'єктом дослідження є літературний текст;
- конкретно-історичний підхід до тлумачення;
- єдність змісту та форми як провідний принцип дослідження художніх творів;
- застосування прийомів та методів роботи з твором літератури [18, с. 87].

Тоді як відмінностями є:

- орієнтація шкільного аналізу та учнів, а літературознавчого – на досвідчену людину з відповідним рівнем фахової компетенції;
- практичне, розвивальне та виховне значення аналізу твору на уроках на відміну від наукового спрямування літературознавчого підходу;
- наукова база аналізу літературознавчого на відміну від поєднання методичного та літературознавчого підходів у шкільній практиці;
- відмінність мети аналізу [18, с. 87].

Ю. Бондаренко звернув увагу на особливості вивчення творів, художній світ яких звернено до осмислення універсальних модусів світової історії. На думку дослідника, для розуміння таких творів необхідно в шкільній практиці (на уроках літератури в старших класах) акцентувати увагу на інтертекстуальних процесах, специфіці індивідуально-авторського трактування проблем доби [13, с. 20]. Він наголошував на необхідності розвитку вміння розпізнавати статичні компоненти та визначати їхню роль у творах із «експліцитно вираженою міфологічною основою» [13, с. 19], до яких відносить і поему «Мойсей» І. Франка. Однією із вагомих компетентностей учнів у межах осмислення макроісторичних наративів вчений вважав здатності:

- розкривати бачення історії митцем як динамічного явища;

- тлумачити сюжетні складові тексту як своєрідне осмислення історичного шляху;
- розуміти візії митців щодо мети національного розвою, рушійних сил історичного поступу [13, с. 19].

Ю. Бондаренко звернув увагу на те, що застосування інтертекстуального аналізу дозволяє історіософське поле певного твору увиразнити в широкому контексті, залучивши загальнокультурні та філософські ракурси. Таким чином художні твори формують міжтекстові зв'язки, які набувають діалогічних ознак між історичними реаліями та образними узагальненнями, що виникли за різних соціокультурних ситуацій [13, с. 21].

Специфіку використання методико-літературних засад при визначенні інтертекстуальних зв'язків на уроках літератури розкрив Ю. Сидоренко. На думку дослідника, провідними закономірностями застосування принципу інтертекстуальності є:

1. Осмислення прототексту твору, що дозволить усвідомити походження міфологічної складової (античної, біблійної тощо). Подібний підхід можливо застосувати до творів «Одержима» Лесі Українки, «Мойсей» І. Франка, «Енеїда» І. Котляревського та ін.

Алгоритм роботи над міфологічною конструкцією:

- визначення мотивів, сюжету, образів;
- потрактування їх міфологічного змісту;
- виокремлення провідної ідеї, яку застосував митець;
- вивчення специфіки її репрезентації на різних рівнях тексту;
- з'ясування художньої ролі.

2. Розкриття провідних міфологем та символів шляхом дослідження їхнього походження, універсального значення та його художнього осмислення в конкретному творі. Прикладами можуть бути міфологема землі (О. Кобилянська «Земля»), хреста (В. Стефаник «Камінний хрест»).

3. Розгляд вставних конструкцій (оповідей, легенд та ін.) на основі тлумачення першоджерела та з'ясування ролі в контексті виучуваного художнього твору.

4. Дослідження міфологічно маркованих лексем (епітетів, порівнянь тощо), їх ролі у структурі тексту [64, с. 111].

3.2. Практичне застосування інтертекстуального аналізу в процесі вивчення поеми «Мойсей» І. Франка

У шкільному курсі української літератури філософську поему І. Франка «Мойсей» вивчають в 10-му класі. Зокрема, згідно з програмою української літератури (рівень стандарту) пропонується для розгляду питання: «Поема «Мойсей» – один із вершинних творів І. Франка». Роботу над твором рекомендовано планувати за такими провідними позиціями:

- проблематика (історична доля нації, непересічна особистість як провідник народу, формування національної свідомості, пробудження пам'яті поколінь);
- пролог до твору як заповіт українському народу [75, с. 15].

В очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти щодо предметних компетентностей відзначено:

- усвідомлює місце твору в художній спадщині митця;
- розкриває алегоричність образу провідника;
- визначає особливості сюжетної побудови поеми;
- аналізує зображано-виражальні засоби тексту;
- формулює особисту позицію щодо місії Мойсея в побудові майбутнього народу [75, с. 15].

У ключових компетентностях зауважено, що учень / учениця в результаті вивчення твору здійснює наступні дії:

- порівнює особливості інтерпретації мотиву пошуку обітваної землі в Біблії та творах літератури;

- формулює думку про саморозвиток шляхом виховання відповідальності та мужності;
- відшукує матеріали про митців, які зверталися до осмислення образу Мойсея у творчості;
- порівнює особливості осмислення теми у творах різних видів мистецтв, зокрема: літературі та музиці [75, с. 15].

Із мистецького контексту рекомендовано долучити такі компоненти:

- скульптура «Мойсей» Мікеладжело;
- опери А. Тенберга «Мойсей», «Назон»;
- оперу «Мойсей» М. Скорика;
- повість Г. Хоткевича «Авірон» [75, с. 16].

Відповідно до програми української літератури (профільний рівень) на вивчення винесено питання, яке стосується особливостей філософського висвітлення історичного шляху українців у поемі «Мойсей». Крім того, рекомендується звернути увагу на проблематику поеми, художнє відтворення віри у щасливе майбутнє, зміст прологу, елементи автобіографізму [74, с. 24].

У рубриці «Предметні компетентності» відзначено, що учні / учениці в результаті вивчення твору обізнані зі змістом поеми, причинами апеляції до біблійного матеріалу, усвідомлюють сутність заклику до формування національної свідомості, аналізують образи твору, зокрема образ провідника нації [74, с. 24].

Презентація інтертекстуального змісту теми в підручниках здійснюється переважно за ілюстративно-репродуктивним принципом. Зокрема, у підручнику В. Пахаренка «Українська література (профільний рівень)» вказано на зв'язок прологу до поеми з «піснею» пророка (Второзаконня. 32 :1 / 47) [50, с. 114–121]. У книзі О. Слоньовської, Н. Мафтин, Н. Вівчарик «Українська література (рівень стандарту)» подано репродукцію картини К. Устияновича «Мойсей», названо митців, які зверталися до цього образу у творчості [67, с. 99–104]. У підручнику О. Авраменка, В. Пахаренка «Українська література (рівень стандарту)» наведено фото скульптури Мікеланджело «Мойсей» [1, с. 99]. Усі

підручники містять інформацію про історію творчого задуму, ідейно-тематичний зміст, жанрово-композиційну специфіку поеми, зв'язок твору з Біблією, характеристику образу Мойсея.

На нашу думку, введення елементів інтертекстуального аналізу при вивченні поеми «Мойсей» можливе на занятті «Ідейно-художній зміст філософської поеми «Мойсей» І. Франка. Біблійний сюжет твору». Мета цього уроку передбачатиме розкриття змісту та духовного багатства філософської поеми, суті прологу як заповіту українському народові; означення біблійних мотивів, сюжету та образів у творі, специфіки їх інтерпретації автором; ознайомлення учнів із змістом біблійної легенди про Мойсея; удосконалення навичок аналізу ліро-епічного твору, характеристики образів; орієнтація учнів замислитися над смислом життя, зацікавитися пошуком істини і громадянською відповідальністю за свої вчинки.

Обладнанням уроку може бути портрет І. Франка, виставка творів письменника, фото скульптури Мойсея Мікеланджело, тексти поеми, слайди презентації. Уважаємо, що доречно навчальний матеріал подати на комбінованому уроці з елементами інтерактивних технологій.

Задля кращого розуміння твору дієвим видається у вступному слові вчителя навести інформацію про час написання твору (січень – липень 1905 р.) та соціокультурну ситуацію цієї доби (означити, що це були складні часи в соціально-політичному плані, епоха усвідомлення вихідцями з демократичних кіл своєї значущості та сили). Революційні події митець сприйняв як можливість винищення імперії, повалення несправедливої державної формації (підтвердженням тому є швидше стаття «Одвертий лист до галицької української молоді», ніж пролог поеми). Митець у жодній із передмов (їх було три до різних видань, не ідентичні за змістом) не вказував, що поштовхом до написання твору були революційні зміни. Ця інформація дозволить увиразнити провідне питання, порушене у творі – формування нації.

Також слід вказати на те, що мистецьким чинником, який вплинув на письменника, була скульптура Мойсея Мікеланджело. Варто розповісти про

перебування І. Франка в 1904 році в Римі, знайомство з цим мистецьким твором. Висвітлення інтермедіальних зв'язків такого плану дозволить увиразнити особливості взаємодії семіотичних кодів художньої літератури та скульптури, продемонструвати здобувачам освіти специфіку творчого осмислення інших видів мистецтв.

Міжтекстові діалоги з прототекстом, на нашу думку, варто почати встановлювати з розгляду назви твору, яка засвідчує наявність у поемі біблійного контенту. Апеляція в назві до імені пророка зі Старого Заповіту фактично увиразнює змістову основу твору, відсилає читацьке коло до біблійного переказу про вихід єврейського народу з єгипетського поневолення та пошуки ним обітваної землі. Розгляд означених складових сприятиме ширшому баченню учнями специфіки поєднання у тексті твору соціокультурної, біблійної та власне національної площин. Подібний синкретизм є однією із вагомих характеристик поеми.

Наступним логічним етапом уроку буде ознайомлення учнів із прототекстом – Біблією та пояснення життєвої долі пророка Мойсея. Подібну роботу може виконати як сам вчитель у різних формах: повідомлення, презентації, демонстрації відео з коментарем. Також цю інформацію може подати заздалегідь підготовлений учень / учениця або група здобувачів освіти. Повідомлення може бути побудоване з урахуванням наступної інформації:

- історія народження та порятунку хлопчика;
- утеча з Єгипту;
- одруження та родинне життя;
- явлення Бога та його наказ;
- дозвіл фараона вивести євреїв;
- переслідування ізраїльтян;
- перехід євреїв через море (вода розступилася за наказом Бога);
- знайомство Мойсея з Законом Божим та 10 заповідями;
- блукання пустелею;
- повстання проти Мойсея;

- сумнів пророка;
- означення наступника;
- смерть Мойсея.

На нашу думку, доречно запропонувати для ознайомлення певний візуальний контент, який можна вивести на слайд презентації (див. *рис. 3. 2.*). При цьому вчитель-словесник може запропонувати учням та ученицям спільну діяльність у межах віртуального простору. Наприклад, можна залучити здобувачів та здобувачок освіти до пошуку візуального контенту, який бажано додати до наведених матеріалів слайду, або запропонувати дібрати текстуальне наповнення слайду. Як стверджують Н. Яременко, Н. Коломієць, Т. Мішеніна, колективна робота з використанням цифрових технологій у процесі пізнавальної комунікації дозволяє учасникам навчального процесу перебувати в спільному цифровому кодї, швидко оприлюднювати та реагувати на результати творчої діяльності [82, с. 195-196].

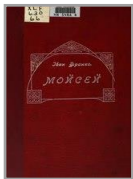

Рис. 3.2. Зразок слайду презентації до повідомлення про життєву долю пророка Мойсея

Знайомство учнів із запропонованою інформацією сприятиме тому, що після прочитання поеми, школярі усвідомлюватимуть рівень застосування змісту біблійного матеріалу. На наступному уроці логічно підвести здобувачів та

здобувачок освіти до висновку, що біблійна історія в цьому творі є основою для розгортання сюжету.

Доречною буде така форма роботи, як складання цитатного плану до прологу твору (після виразного читання цієї частини). Доцільно при укладанні плану акцентувати на значенні прологу для розкриття сенсу поеми, її спрямованості на проблеми українського народу (пошук можливого шляху до встановлення державності). Орієнтовний план наводимо на *Рис. 3.3*.

Цей геніальний вступ, присвячений рідному народові, не міг народитися раптово. Пишучи поему, І. Франко жив під враженням складної проблеми: доля народу і його провідників, яку він вирішував у своїй поемі і джерелами якої були біблійні сюжети. Зосталося означити твір зверненням до рідного народу – цю думку він переплавив у 16 терцин з останнім рядком присвяти:

Твоєму генію мій скромний дар весільний

Б. Якимович

ЦИТАТНИЙ ПЛАН

1

«Народе мій, замучений, розбитий <...> твоїм будучим душу я тривожу... »

2

«Невже повік уділом буде твоїм укрита злість, облудлива покірність...»

3

«Вірю в силу духа І в день воскресний твого повстання...»

4

«Та прийде час, і ти огнистим видом Засяєш у народів вольнім колі...»

5

«І глянеш, як хазяїн домовитий, По своїй хаті і по своїм полі»

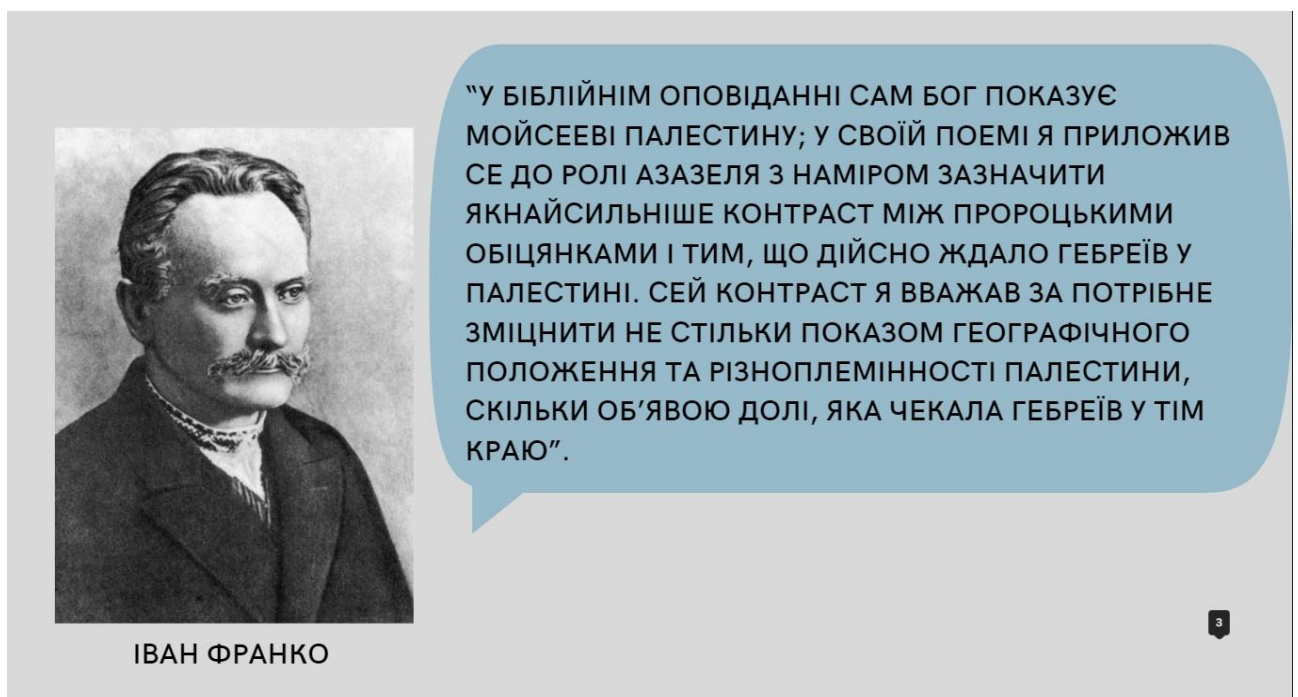
Рис. 3.3. Зразок слайду презентації

(за результатами складання цитатного плану до прологу твору)

У виразненню інтертекстуальних зв'язків сприятиме поглиблена робота з текстом твору. Слушними нам видаються такі види робіт:

- визначення частини біблійної історії про Мойсея, що покладена в основу сюжету поеми;
- знайомство зі змістом притчі про терен (9 глава книги Суддів) та потрактування її суті в інтерпретації Мойсея;
- ознайомлення з міфом про Оріона та визначенням його ролі у творі;
- дослідження особливостей художнього осмислення біблійних концептів «лінощі», «гріх», «благословення» та ін.;
- потрактування індивідуально-авторського підходу до зображення біблійних епізодів, наприклад, зміна особи, що показує Мойсею землю обітовану (згідно з Біблією – це Бог, а за текстом – Азазель) тощо.

При осмисленні авторських трактовок біблійного сюжету доцільно, на нашу думку, апелювати до пояснень І. Франка, що наведені в передмовах. Зокрема, про постаті Датана та Авірона як супротивників пророка; роль Азазеля в розгортанні сюжету твору тощо (*Рис. 3.4.*).

ІВАН ФРАНКО

"У БІБЛІЙНІМ ОПОВІДАННІ САМ БОГ ПОКАЗУЄ МОЙСЕЄВІ ПАЛЕСТИНУ; У СВОЇЙ ПОЕМІ Я ПРИЛОЖИВ СЕ ДО РОЛІ АЗАЗЕЛЯ З НАМІРОМ ЗАЗНАЧИТИ ЯКНАЙСИЛЬНІШЕ КОНТРАСТ МІЖ ПРОРОЦЬКИМИ ОБІЦЯНКАМИ І ТИМ, ЩО ДІЙСНО ЖДАЛО ГЕБРЕЇВ У ПАЛЕСТИНІ. СЕЙ КОНТРАСТ Я ВВАЖАВ ЗА ПОТРІБНЕ ЗМІЦНИТИ НЕ СТІЛЬКИ ПОКАЗОМ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ ТА РІЗНОПЛЕМІННОСТІ ПАЛЕСТИНИ, СКІЛЬКИ ОБ'ЯВОЮ ДОЛІ, ЯКА ЧЕКАЛА ГЕБРЕЇВ У ТІМ КРАЮ".

Рис. 3.4. Зразок слайду презентації (робота зі змістом

передмови до другого видання поеми)

Крім того, технологічною частиною реалізації елементів інтертекстуального аналізу можуть бути завдання на сприйняття творів різних видів мистецтв означеної тематики (з переосмисленням прототексту). Для наочності на *Рис 3.5.* наводимо перелік творів, які можна долучити, створюючи завдання інтегрованого міжпредметного характеру.

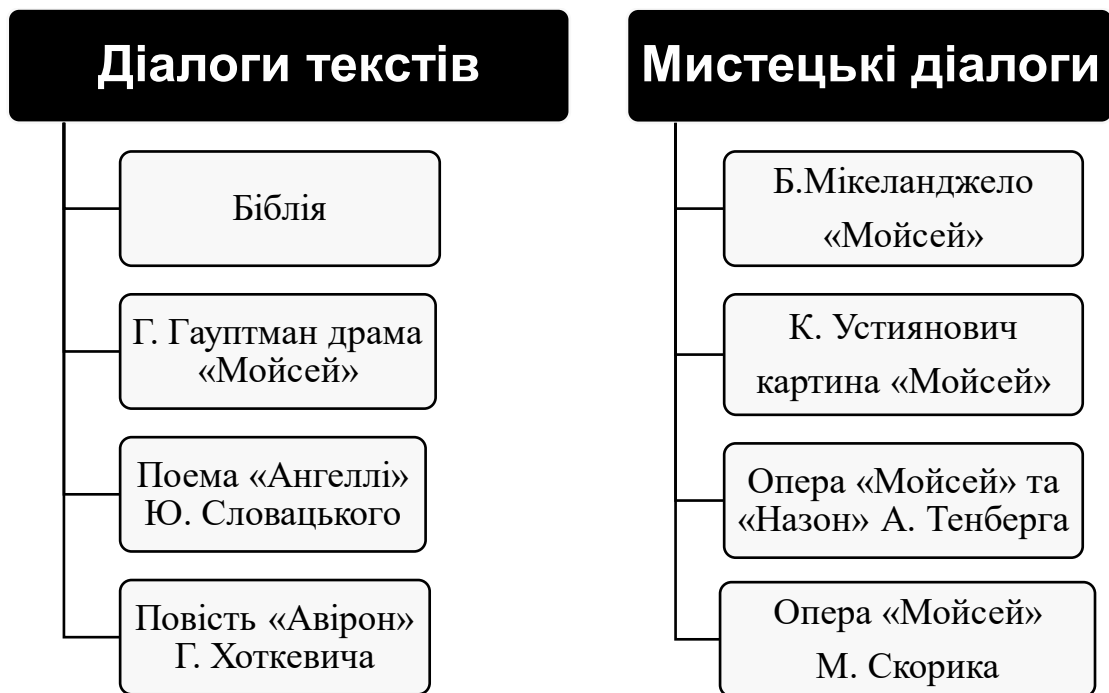

Рис 3.5. Орієнтовний перелік творів, що можуть слугувати базою для завдань інтегрованого міжпредметного характеру

Усі наведені твори формують спільне смислове (інтертекстуальне та інтермедіальне) поле в загальнокультурному плані. При цьому доречно наголосити, що найвиразнішим маркером міжтекстової взаємодії виступає ім'я біблійного пророка, що має легку впізнаваність. Акцент на перетині близьких кодів дозволить учням та ученицям помітити нові змістові грані, широкий семантичний потенціал виучуваного тексту.

Залучення крос-дисциплінарного підходу є ефективним засобом для створення емоційного тла сприйняття теми. Подібний ракурс, на думку Н. Коломієць, стимулює зацікавленість у процесі вивчення твору, дозволяє увиразнити спектральні характеристики образів та їх символічне навантаження в художній картині світу [36, с. 172].

Отже, залучення елементів інтертекстуального аналізу в шкільну практику змінює формат літературознавчої діяльності учнів, оскільки охоплює міжкультурні рівні шляхом встановлення міжтекстового діалогу, що увиразнює нові смисли, підкреслює перетини різних художніх творів. Робота над змістом поеми «Мойсей» І. Франка на уроках української літератури має враховувати художню специфіку твору.

Встановлення міжтекстових зв'язків під час роботи з творами літератури здійснюється здебільшого із застосуванням історико-культурологічного та порівняльного підходів (зіставлення персонажа з прообразом; визначення рис конкретної епохи; оцінку з позицій сучасності тощо).

Елементи інтертекстуального аналізу логічно спрямовувати на ознайомлення здобувачів освіти з прототекстом, коментування вставних оповідей, встановлення універсального значення біблійних мотивів, осмислення індивідуально-авторського потрактування прообразу або протосюжету.

Висновки до третього розділу

Застосування інтертекстуального аналізу на уроках української літератури дозволяє розширити інтерпретаційну свідомість здобувачів освіти, збагатити межі читацького сприйняття шляхом увиразнення відкритості, множинності художніх текстів. Встановлення міжтекстових діалогів у шкільній практиці відбувається переважно в аспекті історико-культурологічного та порівняльного підходів.

Формування інтерпретаційної компетентності здобувачів освіти, що передусім виявляється в розумінні широкого інтертекстуального поля функціонування творів літератури, здійснюється насамперед шляхом поглибленого аналізу образного змісту текстів, встановлення типологічної близькості, тематичної спорідненості виучуваних творів, апеляції до культурологічної інформації тощо. Навчальну діяльність доречно спрямувати в напрямку вдосконалення вмінь учнів:

- порівнювати персонажа виучуваного художнього твору із прообразом;
- аналізувати інтертекстуальні вкраплення в аспекті визначення специфіки відтворення рис історичного періоду;
- давати оцінку зображеному тощо.

Такі форми роботи, як: звернення до масиву фонових знань; визначення біблійних мотивів; встановлення спорідненості сюжетів; потрактування символічного змісту біблійних образів; аналіз вставних конструкцій (оповідей, легенд та ін.) на основі звернення до першоджерела та розкриття їхньої ролі в контексті виучуваного художнього твору – доцільно здійснювати при практичному застосуванні інтертекстуального аналізу в процесі вивчення поеми «Мойсей» І. Франка.

ВИСНОВКИ

Під поняттям інтертекстуальність ми розуміємо міжтекстові діалоги, що реалізуються в апеляції до певних текстів шляхом алюзії, введення цитат, відгуків, пародіювання, наслідуванні стильових особливостей творчості певного митця, літературного напрямку тощо. Тобто маємо на увазі взаємодію текстів у межах одного твору, коли вони генерують між собою зв'язки як метатекст та прототекст. Співвідношення певних текстів, що породжує появу нових змістів на основі введення фрагментів інших текстів у структуру аналізованого, називається інтертекстом.

Одним із частовживаних інтертекстових компонентів є Біблія. Біблійні інтертекстеми у індивідуально-авторському трактуванні відображають як особисту концепцію митця, так і актуальні алюзії, пов'язані з мотивами, які інтерпретуються, в певну епоху розвитку народу. Помітною є тенденція осучаснення надчасових концептів, актуалізація певного біблійного матеріалу важливими питаннями доби, наповнення нагальним змістовим звучанням. Введення біблійних персонажів у художню структуру текстів передбачає моделювання їх етико-моральних, соціально-психологічних, поведінкових аспектів.

Поєми «Смерть Каїна» та «Мойсей» І. Франка мають поліфонічне звучання. Їх семантика розширюється завдяки відлунням біблійних, міфологічних текстів, творів світової літератури тощо. У назви обох поєм винесено прецедентні імена, що мають інформативну функцію. Ці іменні алюзії відсилають до прототексту та сприяють його впізнаваності. Аналізовані тексти базуються на основі християнських світоглядних уявлень.

Інтертекстуальне поле поеми І. Франка «Смерть Каїна» формується на основі інтеграції змістових планів містерії «Каїн» Байрона, оповідей про Фауста (коли Фауст із Мефістофелем пролітали над раєм та оглядали його), біблійних текстів, апокрифу про Лемеха, міфів (про Сфінкса). Поєма «Мойсей» утворює міжтекстовий діалог із біблійними історіями з Другозаконня, Книги чисел,

Книги левит Старого заповіту, давньогрецькою міфологією тощо. Серед форм інтертекстуальних включень передусім варто виокремити алюзію та ремінісценцію.

У кожному з творів відмічаємо різні художні парадигми осмислення біблійного матеріалу. Інтертекстуальне поле поеми «Смерть Каїна» наповнюють біблійні персонажі: Каїн, його дружина Ада (у творі автор не називає її ім'я), Лемех. У творі наявне продовження, подальше опрацювання сюжету канонічного тексту. Фактично йдеться про розширення подієвого плану легенди про злочин Каїна. Якщо домінантою біблійного сюжету є потрактування братовбивства, то в поемі акцент зроблено на наслідках цієї події, розкритті психологічних аспектів особистості. Рефлексії Каїна в Біблії не наведено. І. Франко переосмислив завершення цієї історії, навів власне бачення митарств Каїна, його шлях пошуку істини, бажання донести мудрість про справжній сенс життя до своїх родичів. За біблійною легендою після скоєння злочину Бог покарав Каїна, передрікаючи йому страдницьке життя вигнанця, що не може вмерти. У тексті поеми йдеться про те, що Каїн зрозумів силу любові та усвідомив сенс людського існування. І на шляху до людей, мета якого була врятувати всіх живих (рушійна сила – любов), розкривши їм істину життя, був убитий рукою Лемеха. Фінал твору утверджує думку про те, що люди мають власними зусиллями прийти до усвідомлення справжніх життєвих цінностей. Слід вказати на відмінність трактування смерті Каїна в апокрифі про Лемеха та поемі І. Франка. Згідно з текстом апокрифа сліпець вбив Каїна на полюванні (де був із поводитирем), оскільки слабкий зір сплутав його з твариною, що переховувалася в очереті. У поемі він завдає смерті Каїну, коли той підходить до поселення, а сам Лемех навчає молодь влучній стрільбі. І діти не впізнали прибульця, сприйнявши його за розбійника.

Індивідуально-авторське трактування біблійного погляду на події всесвітньої історії відбито в поемі «Мойсей» (інтерпретація легенди про вихід єврейського народу з єгипетського рабства). Пролог поеми розкриває її орієнтованість на проблеми українського суспільства. Переакцентація змісту

Книги книг увиразнює болі митця, його стурбованість майбутнім рідного народу. Автор показує, як сорокарічні мандри зломали народ, зробили його безініціативним та пригніченим. Доволі складно Мойсеєві вдавалося утримувати ентузіазм євреїв протягом тривалого руху. Слід відзначити, що колективний образ народу умовно поділено на дві групи за віковим показником. Представники кожної групи сповідують свої цінності. Старші, хоч і прагнуть змін, проте подумки погоджуються жити в покорі. Понад Божі вказівки вони поставили тілесні насолоди та принади фізичного життя. Таким чином у них пригальмовуються свободолюбні наміри та жадання, а моральні імперативи не слугують найвищим взірцем. Їх психологія увиразнена в образах Датана й Авірона. Вони вважали, що не варто було йти з Єгипту євреям, оскільки в цей період вони кількісно збільшувалися, а відтак набирали силу. Цей факт вселяв надію на можливість стати володарями територій і перемогти єгиптян. Молодші ж не знали рабства, тому сповідують іншу систему цінностей. Омріяна країна у буттєвій системі цих людей асоціюється з раєм на землі.

Азазель (вважається головним противником Бога і намагається знищити все божественне в житті народів) увиразнює думку, згідно з якою історичний розвиток суспільства можна трактувати як площину, де відбуваються змагання за людські душі. Він пригнічує, гальмує всі поривання людей, викликає в них вагання, підштовхує до задоволення існуючи станом речей.

Міжтекстова взаємодія, виявлена в поемах І. Франка «Смерть Каїна» та «Мойсей», дала змогу автору, спираючись на прецедентні тексти, заглибитися в соціокультурну ситуацію в країні, розкрити філософські питання сенсу існування, увиразнити загальнолюдські цінності та ідеали.

У шкільному вивченні української літератури застосовується різноманітний методичний інструментарій. Поряд із традиційними (пообразний, проблемно-тематичний, послідовний та ін.) шляхами аналізу в навчальному процесі використовують елементи культурологічного, компаративного, імагологічного, інтертекстуального аналізів творів. Учені, які працюють у галузі методики навчання української літератури, вказують на актуальність введення

елементів інноваційних шляхів аналізу, практично простежують підвищення рівня літературознавчої компетентності учнів та учениць закладів освіти.

Залучення інтертекстуального аналізу дає змогу активізувати інтерпретаційну діяльність здобувачів освіти, збагатити межі читацького сприйняття шляхом увиразнення відкритості, множинності художніх текстів. Виявлення міжеткстових зв'язків у процесі роботи з художнім твором відбувається переважно в процесі застосування історико-культурологічного та порівняльного підходів (шляхом залучення завдань на зіставлення персонажа з прообразом; визначення в художньому образі відтворених рис конкретної епохи; оцінку з позицій сучасності тощо).

Практичне застосування інтертекстуального аналізу в процесі вивчення поеми «Мойсей» І. Франка доцільно здійснювати за алгоритмом: звернення до масиву фонових знань; визначення біблійних мотивів, спорідненості сюжетів; потрактування символічного змісту образів (Мойсей, Азазаель тощо); аналіз вставних конструкцій (оповідей, легенд та ін.) на основі звернення до першоджерела та розкриття їхньої ролі в контексті виучуваного художнього твору; підведення підсумків щодо особливостей проявів діалогічного взаємозв'язку та вивчення специфіки його репрезентації на різних рівнях тесту.

Перспективу подальших літературознавчих досліджень убачаємо в аналізі прози І. Франка в інтертекстуальному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О., Пахаренко В. Українська література (рівень стандарту) : підручник для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2018. 256 с.
2. Антофійчук В. «Біблія і культура»: деякі підсумки семирічної діяльності. *Слово і час*. 2007. № 1. С. 87–91.
3. Антофійчук В. Євангельські образи в українській літературі ХХ ст. : монографія. Чернівці : Рута, 2000. 335 с.
4. Антофійчук В. Закономірності переосмислення сюжетів та образів Нового Завіту в українській літературі ХХ століття. *Біблія і культура*: зб. наук. пр. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 1. С. 26–33.
5. Антофійчук В. Новий завіт і українська література: теоретичні аспекти. *Romanoslavica*. 2009. Т. 44. С. 45–54.
6. Антофійчук В. Трансформація образу Іуди Іскаріота в українській літературі ХХ століття. *Слово і час*. 2001. № 2. С. 52–58.
7. Бандура Т. Концепція національного характеру в художній інтерпретації Івана Франка (на матеріалі поезії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.01. Дніпропетровськ, 2007. 24 с.
8. Басс І., Каспрук А. Іван Франко. Життєвий і творчий шлях. Київ : Наукова думка, 1983. 455 с.
9. Берестова А. Релігійна прецедентність у мові української прози кінця ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2016. 20 с.
10. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії ХІХ – початку ХХ століття : монографічне дослідження. Zielona Góra-Kijów, 1999. 160 с.

11. Бігун О. «Кобзар» Т. Шевченка: між Старим і Новим Завітом (до проблеми літературної діалогічності). *Шевченкознавчі студії* : зб. наук. пр. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, Вип. 16. С. 3–9.
12. Білецький О. Світове значення Івана Франка. *Вінок Івану Франкові*. Київ : Рад. письменник, 1957. С. 159–168.
13. Бондаренко Ю. Теорія і практика навчання української літератури на філософсько-історичних засадах у старших класах загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 13.00.02, Київ, 2009. 46 с.
14. Бондаренко Ю. Словесно-образний аналіз літературного твору в школі: первинний рівень застосування. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя* : зб. наук. пр. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. № 4. С. 49–57.
15. Вертій О. Естетика Івана Франка і формування основоположних підстав вивчення української літератури в сучасній школі. *Дивослово*. 2012. № 4. С. 28–36.
16. Водяна Л. Відображення української ментальності в художньо-символічному мисленні І. Франка. *Мова і культура* : науковий щорічний журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2005. Вип. 8. Т. VI. С. 374–380.
17. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій : навчальний посібник. Київ : Наукова думка, 2001. 375 с.
18. Гричаник Н. Методика навчання майбутніх учителів зарубіжної літератури шкільного аналізу епічних творів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020. 363 с.
19. Гундорова Т. Іван Франко. *Історія української літератури XIX ст.* : у 3 кн. Київ : Либідь, 1997. Кн. 3. С. 295–308.
20. Данильченко О. Художня інтерпретація образу біблійного пророка Мойсея у давній українській літературі та поетичній спадщині Івана Франка. *Літературознавчі студії* : зб. наук. пр. 2011. Т. 33. С. 123–128.

21. Демчук О. Життєпис письменника. Конспекти нестандартних уроків. Київ : Педагогічна преса, 2002. 192 с.
22. Дзера О. Омовлення біблійного концепту лінощі в поемі Івана Франка «Мойсей» та його ревербалізація в перекладі Віри Річ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Філологія. 2018. № 33. Т. 2. С. 129–132.
23. Дзера О. Індивідуально-авторське трактування біблійних мотивів як перекладознавча проблема (на матеріалі українських перекладів творів Дж. Г. Байрона) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.16. Київ, 1999. 23 с.
24. Донцов Д. Туга за героїчним : Постаті та ідеї літературної України. Київ : Веселка, 2003. 101 с.
25. Донцов Д. Дві літератури нашої доби. Львів : Гомін України, 1991. 295 с.
26. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Феміна. 1995. 688 с.
27. Жулинський М. Християнство і національна культура. *Біблія і культура*: збірник наукових праць. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 1. С. 7–8.
28. Журба С. Інтертекстуальні зв'язки малої прози Галини Пагутяк. *Наукові записки ТНПУ* : зб. наук. пр. 2016. № 44. С. 54–58.
29. Забужко О. Заповіт українському народові (Аналіз поеми «Мойсей» І. Франка). *Українська мова і література в школі*. 1991. № 9. С. 21–32.
30. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : Франківський період. Київ : Наукова думка, 1992. 116 с.
31. Зеров М. Франко-поет. *Зеров М. Твори* : у 2 т. Київ, 1992. Т. 2. С. 457–491.
32. Зорій М. Аналіз інтертекстуальної основи твору Осі Ган Шведер «Сни шовкопряда» як шлях до розуміння тексту читачем. *Султанівські читання. Актуальні проблеми літературознавства в компаративних вимірах*. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. Вип. III. С. 329–336.
33. Зубрицька М. Смісл і абсурдність буття у поемі І. Франка «Мойсей». *Сучасність*. 1993. № 2. С. 24–28.

34. Ісаєва О. Теорія і технологія розвитку читацької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури : монографія. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 380 с.
35. Каспарук А. Українська поема кінця XIX – початку XX ст. Київ : Наукова думка, 1973. 286 с.
36. Коломієць Н. Реалізація крос-культурних взаємин при вивченні світової літератури студентами-філологами. *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie.* – Łódź : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności. 2015. № 1. S. 170–173.
37. Коломієць Н., Яременко Н. Культурологічна компетенція в контексті фахової підготовки вчителя зарубіжної літератури. *Наукові записки.* Вип. 187. Серія : Філологічні науки. Кропивницький: Видавництво «КОД», 2020. С. 665–670.
38. Кузьменко Д. Сучасні підходи до тлумачення поняття «інтертекстуальності». *Літературознавчі студії* : зб. наук. пр. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2008. Вип. 21, Ч. 1. С. 347–351.
39. Лановик З. Архетипна парадигма Біблії: до проблеми герменевтичного аналізу сакральних текстів. *Література. Фольклор. Проблеми поетики* : зб. наук. пр. Київ : Акцент, 2005. Вип. 22. Ч. 2. С. 154–168.
40. Ларіна О. Проблема інтерпретації християнської філософії в українській літературі XX століття. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки.* 2011. № 6. С. 105–112.
41. Мельничук Б. Трансформація біблійних мотивів та образів у творчості українських письменників Буковини XIX – XX століть. *Біблія і культура* : зб. наук. пр. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 1. С. 33–38.
42. Мишанич О. Біблія і давня українська література. *Біблія і культура* : зб. наук. пр. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 1. С. 11–18.
43. Наукові основи методики літератури : навчально-методичний посібник / за ред. Н. Й. Волошиної. Київ : Ленвіт, 2002. 344 с.

- 44.Нахлік Є. Філософсько-поетичні богошукання романтиків. *Біблія і культура* : зб. наук. пр. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 1. С. 107–111.
- 45.Негодяєва С. Мотив прометеїзму: шкільна літературознавча концепція. *Сучасна наука: теорія і практика* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 28-30 червня 2012 р. Запоріжжя, 2012. С. 126–130.
- 46.Нямцу А. Євангельські мотиви у світовій літературі: теоретичні аспекти. *Біблія і культура* : зб. наук. пр. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 1. С. 21–25.
- 47.Овдійчук Л. Контекстний аналіз художнього твору: теорія і практика. Львів : Видавництво «Новий світ – 2000». 2023. 171 с.
- 48.Павличко Д. Іван Франко. *Хрестоматія української літератури та літературної критики XIX століття* / За ред. Гаєвської Н. Київ, 1997. С. 690–704.
- 49.Панько Т. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка. Львів : Світ, 1992. 188 с.
- 50.Пахаренко В. Українська література (профільний рівень) : підручник для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2018. 272 с.
- 51.Переломова О. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу: діахронічний аспект : монографія. Суми : Вид-во СумДУ, 2008. 208 с.
- 52.Поліщук Я. «Мойсей» І. Франка на перехресті традиції і модерну. *Дивослово*. 2003. № 10. С. 7–11.
- 53.Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму : монографія. Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2002. 392 с.
- 54.Понасенко А. Міфологема «Каїн» у рецепції В. Сосюри та Б. Рубчака. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка* : зб. наук. пр. 2010. № 4 (191). С. 70–74.
- 55.Потапенко Г. Компаративний аналіз як засіб визначення спорідненості в тематиці та характеристиці героїв різних національних літератур (Проблема парадоксального трактування образу біблійного героя в містерії Д. Байрона «Каїн» та поемі І. Франка «Смерть Каїна»). *Гуманітарний вісник* : зб. наук. пр. Тернопіль, 2006. Вип. 8. С. 466–472.

56. Приходько О. Повість Івана Франка «Перехресні стежки» у контексті сучасного уроку української літератури. *Рідна мова*. 2016. № 25. С. 26–30.
57. Прокопів Ю. Сучасна українська проза крізь призму християнської традиції (на матеріалі творів Степана Процюка, Юрка Гудзя й Миколи Закусила). Івано-Франківськ : Плай, 2002. 80 с.
58. Просалова В. Інтертекстуальний аналіз: теорія і практика : навчальний посібник. Вінниця, 2019. 206 с.
59. Родюк Т., Капленко О. Вивчення поетичної міфотворчості Богдана-Ігоря Антоновича в старших класах загальноосвітньої школи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. 2023. № 22. С. 151–155.
60. Роман Л., Каїзер І. Інтертекстуальні витоки поеми І. Франка «Мойсей». *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини* : зб. наук. пр. 2017. № 3. С. 122–125.
61. Руснак І. Архетип християнської любові в поезії Івана Франка. *Франкознавчі студії* : зб. наук. пр. Львів : Вимір, 2001. Вип. 2. 2002. С. 84–92.
62. Саветчук Н. Філософсько-правові погляди І. Франка. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: зб. наук. ст. Івано-Франківськ, 2008. Вип. XX. С. 29–36.
63. Сафарян С. Інтертекстуальний аналіз художнього твору як шлях формування інтерпретаційної компетентності учнів на уроках літератури. *Кременецькі компаративні студії*: зб. наук. пр. 2019. Вип. ІХ. С. 102–114.
64. Сидоренко Ю. Загальнодидактичні та методико-літературні принципи вивчення літературних творів з міфологічною образністю у старших класах загальноосвітньої школи. *Наукові записки* : зб. наук. пр. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. № 2. 106–112.
65. Скорина Л. «Гомін і відгомін»: дискурс інтертекстуальності в українській літературі 1920-х років. Черкаси : Брама-Україна, 2019. 704 с.

66. Скоць А. Поєми Івана Франка : монографія. Львів : Вид. центр. ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 354 с.
67. Слоньовська О., Мафтин Н., Вівчарик Н. Українська література (рівень стандарту) : підручник для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018. 224 с.
68. Соловей Е. Українська філософська лірика. Київ : Юніверс, 1998. 368 с.
69. Сулима В. Біблія і українська література : навч. посібник. Київ : Освіта, 1998. 400 с.
70. Телехова О. Українська література : методичні матеріали до вивчення шкільного курсу. Харків : Ранок, 2000. 110 с.
71. Тимків Н. Специфіка авторської позиції у ліро-епічних творах. *Українська література в загальноосвітій школі*. 2008. № 7–8. С. 22–26.
72. Тихолоз Б. Іван Франко – філософ (до характеристики стилю та еволюції мислення). *Сучасність*. 2002. № 12. С. 106–119.
73. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі : екзистенціально-діалогічна концепція. Київ : Міленіум, 2002. 320 с.
74. Українська література. 10–11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (профільний рівень). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
75. Українська література. 10–11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
76. Франко І. Передмова [до видання «Гордон Байрон. Чайльд Гарольдова мандрівка. Переклав Панько Куліш»]. *Франко І. Зібрання творів* : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 35. С. 405–408.
77. Франко І. Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1981. Т. I. : Поезія. 532 с.

78. Франкова криниця : Вивчення творчості І. Я. Франка в школі : посібник для вчителя / Л. М. Кіліченко, М. І. Гайдучок, О. Д. Гнідан та ін. Київ : Рад. школа, 1991. 286 с.
79. Шевчук М. «Вічний» сюжет у національних шатах. *Суспільствознавчі науки та відродження нації*. Луцьк, 1997. Кн. 1. С. 117–119.
80. Шерех Ю. Другий «Заповіт» української літератури. *Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології* : у 3 т. Харків : Фоліо, 1998. Т. 2. С. 78–94.
81. Шумило Н. «Мойсей» Івана Франка та «Авірон» Гната Хоткевича. *Біблія і культура* : зб. наук. пр. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 1. С. 65–67.
82. Яременко Н., Коломієць Н., Мішеніна Т. Цифрові проєкти в літературній освіті профільної школи. *Сучасні тенденції методики навчання: мовнолітературна царина* : колективна монографія / за заг. ред. З. П. Бакум. Кривий Ріг : КДПУ, 2023. С. 189–216.
83. Frye N. *Words with Power. Being a Second Study of the Bible and Literature*. First Harvest, 1992. 469 p.
84. Gleckner R. *Byron and the ruins of Paradise*. Baltimore, 1967. 365 p.
85. Kristela J. *La revolution langage poetique: lavantgarde a la fin du XIX-e siecle*. Paris, 1974. 562 p.
86. McGann J. J. *Fiery Dust. Byron's Poetic Development*. Chicago, 1968. 324 p.